

คำชี้แจง

หนังสือธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒ นี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเรียบรจนานำให้แล้วเสร็จทันใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นโท เปิดสอนในปีแรก พ.ศ. ๒๔๖๐ ต่อมาทรง รจนามหาวคอดีเรกทสกะเพิ่มเติม แต่ยังไม่ทันเสร็จ ก็ประชวรสิ้น พระชนม์เสียก่อน เพราะฉะนั้น เมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๖๗ จึงได้พิมพ์เท่าที่ทรงรจนานำไว้.

ในเวลาทรงรจนานำหนังสือนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นผู้ ช่วยคัดเลือกรูปภาพธรรมบ้าง เป็นที่ปรึกษาบ้าง ต่อมาเมื่อพิมพ์ ครั้งที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๖๘ ท่านได้จัดลำดับข้อธรรมบางแห่งซึ่งได้สอบสวน เห็นสมควรให้ยุติต้องตามพระบาลีอีกครั้งหนึ่ง ส่วนในการพิมพ์ ครั้งที่ ๑๑ นี้ คณะกรรมการได้ช่วยกันแก้ไขเพิ่มเติม ดังต่อไปนี้ :-

๑. ระเบียบอักษร ได้อนุโลมตามปทานุกรมและหลักบาลีหรือ สักกฤต ตามที่เห็นสมควรในคราวนี้ ส่วนวรรคตอนตั้งข้อย่อหน้านั้น ได้จัดขึ้นใหม่หลายแห่ง เพื่อให้กำหนดและง่าย.

๒. ชั้นเดิมหนังสือนี้ไม่ได้บอกคัมภีร์ที่มาแห่งข้อธรรมนั้น ๆ ไว้ จึงเป็นที่ลำบากแก่ผู้ใคร่จะค้นดูบาลีและอรรถกถา เพราะฉะนั้น คณะ กรรมการตรวจชำระแบบเรียน กองตำราแห่งมหามกุฏราชวิทยาลัย จึงได้มอบให้พระสพจนมณี ผิน สุวโจ ป. ๖ วัดบวรนิเวศวิหาร กรรมการแผนกนี้เป็นผู้ค้นคว้าคัมภีร์ที่มาลงไว้ในที่นั้น ๆ ด้วยอักษรย่อ และเลขหน้า.

๓. ธรรมบางอย่างมีทางที่ฟังเข้าใจได้หลายนัย แต่มีคำอธิบาย เพียงนัยเดียว หรือมีข้อความที่จะเข้าใจตามได้ยาก ก็ได้ทำบันทึก ไว้เพื่อนำให้ผู้ศึกษาก้าวขึ้นสู่ภูมิธรรมวิจารณ์ต่อไป ส่วนที่ปรากฏว่า ผิดพลาดเพราะการพิมพ์เป็นต้นนั้น ได้แก้ไขให้ถูกต้องตามเนื้อความ แห่งธรรมนั้น ๆ

๔. ข้อความตอนหนึ่งในคำอธิบายพุทธคุณบทที่ ๓ วิชาจรณ-
สมฺปนฺโน ว่า "จรณะจกกล่าวในอดีเรกทสกะ ผู้ปรารถนาจงดูใน
หมวดที่ระบุไว้" ดังนี้ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ทรงรจน
ยังไม่ถึงจรณะหมวด ๑๕ ก็ประจวบสิ้นพระชนม์เสียก่อนตามที่กล่าว
แล้ว ธรรมหมวดนี้ยังค้างอยู่ ผู้ปรารถนาดู จึงหาดูในอดีเรกทสกะ
ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ในการพิมพ์ครั้งนี้ ข้าพเจ้าจึงคัดพระธรรมเทศนา
ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ตอนที่ว่าด้วยจรณะ นำมาลงไว้โดยนัย
และทำคำอธิบายเพิ่มเติมตามข้อความในนิทเทศแห่งเสขปฏิปทาสูตร
เพื่อบูรณะข้อธรรมที่กล่าวถึงให้บริบูรณ์

ข้าพเจ้าหวังว่า นักธรรมทั้งหลาย คงขอบใจพระสุพจนมุนี
ผู้ช่วยค้นคว้าบอกคัมภีร์ที่มาแห่งข้อธรรม ในหนังสือธรรมวิภาค
ปริเฉทที่ ๒ นี้โดยทั่วกัน

พระมหาทองสีบ จารุณฺโณ

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕

คำนำ

ธรรมเป็นส่วนหนึ่งแห่งพระศาสนา ที่เรียกรวมกันว่าพระธรรม-
วินัย. ส่วนนี้ หมายถึงคุณและโทษกับความประพฤติดีและเสียบ้าง
หมายถึงเอาคติแห่งธรรมดาบ้าง หมายถึงเอาอย่างอื่น ๆ อีกบ้าง แสดง
โดยบุคคลาธิษฐานก็มี โดยธรรมาธิษฐานก็มี พระคันถรจนาจารย์
จัดไว้เป็นหมวดเป็นพวกโดยระเบียบต่าง ๆ เพื่อสะดวกแก่การศึกษา
อย่างหนึ่ง ท่านจัดเข้าหมวดตามจำนวนแห่งข้อธรรม เช่นธรรมมี
จำนวน ๒ จัดเข้าหมวดทุกะ มีจำนวน ๓ ในหมวดคิกะ อีกอย่างหนึ่ง
ท่านจัดเข้าประเภทกันตามคุณลักษณะ ธรรมข้อหนึ่ง ๆ เป็นต้นว่า

สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มีคุณสมบัติหลายอย่างก็มี เช่น เป็นอินทรีย์คือเป็นใหญ่ เป็นพละคือเป็นกำลัง ในอันกำจัดกรรมอัน เป็นข้าศึกแก่ตน และในอันตั้งตนไว้โดยชอบ เป็นอริยทรัพย์คือคุณสมบัติอย่างประเสริฐ หรือคุณสมบัติของพระอริยเจ้า และเป็น สัปปริสธรรมคือธรรมของสัตว์บุรุษ ท่านจึงจัดไว้ในหมวดนั้น ใน ประเภทนั้นบ้าง ในหมวดโน้น ในประเภทโน้นบ้าง. ผู้ศึกษาเข้าใจ หัวข้อกับทั้งคุณลักษณะแล้วศึกษาไปตามหมวดตามประเภท ย่อม เข้าในได้ง่าย แม้อาจคุมหมวดคุมประเภทขึ้นได้เองในการเทศนาโดย ปฏิภาณ เหมือนผู้เรียนสรรพคุณแห่งวัตถุอันใช้เป็นเครื่องประกอบยา เข้าใจแล้ว เรียนตามตำราย่อมไม่ยาก แม้จะปรุงขึ้นใหม่ให้เหมาะ แก่ใครก็ได้.

ธรรมวิภาคแบบเรียนธรรมที่ข้าพเจ้ารจนา ได้จัดตามวิธีนี้ ตาม ความนิยมกันสืบมาของผู้ศึกษาธรรม และเป็นวิธีที่ศึกษาได้สะดวก ใน ปริเภทต้นที่เรียงไว้เป็นภาคหนึ่ง แห่งนวโกวาทสำหรับภิกษุสามเณร ใหม่ศึกษา และในบัดนี้ใช้เป็นหลักสูตรแห่งนักธรรมชั้นตรี ข้าพเจ้า ได้จัดสรรหมวดธรรมเฉพาะที่เกื้อกูลแก่ความปฏิบัติ และที่ควรรู้ใน ชั้นแรก. ในปริเภทที่ ๒ นี้ ข้าพเจ้าจัดสรรหมวดธรรมที่พ้นจากนั้น ขึ้นมา ที่กล่าวถึงในปกรณ์ทั้งหลาย ไม่เฉพาะเพื่อเกื้อกูลความปฏิบัติ นี้แล้ว พบข้อธรรมในปกรณ์นั้น ๆ อาจเข้าใจได้ดีขึ้น สมเป็น นักธรรมชั้นมัชฌิมะ.

ในการเรียงลำดับธรรม ในหมวดหนึ่ง ๆ ได้เรียงไว้ตามลำดับ อักษรเป็นพื้น เว้นแต่ที่เนื่องถึงกัน เช่นมรรค ๔ ผล ๔ จำต้องเรียง มรรคไว้ก่อนและเรียงผลในลำดับกันไป แม้อย่างนั้น เพื่อความ ทรงจำสะดวก ในบัญชีเรื่องได้เรียงไว้ตามลำดับอักษร และเพื่อความ ทรงจำสะดวก เมื่อหนังสือนี้แต่งเสร็จบริบูรณ์แล้ว จักเรียกชื่อธรรม ทุกประเภทเข้าในลำดับอักษร และบอกหน้าไว้เป็นบัญชีชื่อธรรมอีก

แผนกหนึ่ง.

อนึ่ง ประเภทธรรมที่จัดสรรไว้ในปริเฉทนี้ ไม่เฉพาะที่มาใน
บาลี ที่มาในอรรถกถาและรู้กันคั่น ก็สงเคราะห์เอาไว้เหมือนกัน

หนังสือนี้ ธิเบทจะให้แล้วเสร็จทันทีเป็นหลักสูตรสำหรับประโยค
นักธรรมชั้นมัธยมศึกษาในศกนี้ จะรอรจนสำเร็จบริบูรณ์แล้วจึงพิมพ์
เกรงจะเข้าไป พิมพ์ในคราวนี้จึงคัดลอกทศกะไว้พลาง จักพิมพ์
เฉพาะตอนนั้นเมื่อภายหลัง เมื่อถึงคราวพิมพ์ฉบับครั้งที่ ๒ จึงจัก
รวมเข้าในเล่มเดียวกัน.

ข้าพเจ้าขอขอบใจพระธรรมไตรโลกาจารย์ [ญาณวร] เจ้าวัด
เทพศิรินทราวาส และพระราชสุธี [อุตุตม] เจ้าวัดราชาธิวาส
ผู้ช่วยคัดเลือกประเภทธรรมบ้าง เป็นที่ปรึกษาบ้าง.

ข้าพเจ้าขออุทิศน้ำพักน้ำแรงแห่งการงานธรรมวิภาคเล่มนี้ บูชา
ท่านบูรพาจารย์ ผู้บริหารพระพุทธศาสนาสืบกันมา ตลอดถึงพระ
อุปัชฌายะพระอาจารย์ของข้าพเจ้า.

กรม-วชิรญาณวโรรส

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๐

๑. คือสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ กรรมการมหาเถรสมาคม.

๒. คือพระธรรมวโรดม กรรมการมหาเถรสมาคม.

ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒

ทุกะ หมวด ๒

อริยบุคคล ๒

อริยบุคคล ๒

พระเสาะ พระผู้ยังต้องศึกษา

พระอเสาะ พระผู้ไม่ต้องศึกษา

อง. ทุก. ๒๐/๘๐.

อธิบาย : พระอริยบุคคล ๗ เบื้องต้น ชื่อว่าพระเสาะ เพราะเป็นผู้ยังต้องปฏิบัติเพื่อมรรคผลเบื้องสูงขึ้นไป. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในพระอรหัตตผล ชื่อว่าพระอเสาะ เพราะเสร็จกิจอันจะต้องทำแล้ว [จงดูอริยบุคคล ๘].

กัมมัฏฐาน ๒

สมถกัมมัฏฐาน กัมมัฏฐานเป็นอุบายสงบใจ

วิปัสสนากัมมัฏฐาน กัมมัฏฐานเป็นอุบายเรื่องปัญญา.

อง. ทุก. ๒๐/๗๗.

อธิบาย : กัมมัฏฐานเนื่องด้วยบริกรรม ไม่เกี่ยวกับปัญญา จัดเป็นสมถกัมมัฏฐาน. กัมมัฏฐานเนื่องด้วยทสสนะทางใจ ในคติ

ของธรรมดา ปรารถนากฎธรรมและสามัญญลักษณะ จัดเป็นวิปัสสนา
กัมมัฏฐาน. ภาวนา ๒ ก็เรียก.

กาม ๒

กิเลสกาม กิเลสเป็นเหตุใคร่
วัตถุกาม พัสคอันน่าใคร่.

ขุ. มหา. ๒๕/๑.

อธิบาย: กิเลสกาม ได้แก่กิเลสให้ใคร่ คือ ราคะ โภคะ
อิจฉา คือความอยากได้ อิตสา คือความริษยาหรือความหึง อรติ
ความไม่ยินดีด้วย อสังตฤทธิ ความไม่สันโดษ เป็นอาทิ. วัตถุกาม
ได้แก่กามคุณ ๕ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นที่น่า
ปรารถนารักใคร่ชอบใจ.

ทิวฐิ ๒

สัสสตทิวฐิ ความเห็นว่าเที่ยง
อจเจททิวฐิ ความเห็นว่าขาดศูนย์.

ส. ขนธ. ๑๗/๑๒๐.

อธิบาย: ทิวฐิ แปลว่า ความเห็น ใช้เป็นคำกลางก็มี จะให้
รู้ว่าดีหรือชั่ว เดิมคำหมายต่างเข้า เช่น "สมุมาทิวฐิ" ความเห็น
ชอบ "มิจฉาทิวฐิ" ความเห็นผิด "ทิวฐิสมฺปนฺโน" ถึงพร้อม
ด้วยทิวฐิ "ทิวฐิวินฺโน" วิบัติด้วยทิวฐิ. แต่โดยมากใช้หมายความว่า
ข้างเห็นผิด เช่นทิวฐิ ๒ นี้. ความเห็นว่าในโลกนี้ไม่มีอะไรศูนย์ แม้

คนและสัตว์ตายแล้ว ร่างกายเท่านั้นทรุดโทรมไป ส่วนมโนที่เรียก
ในภาษาสันสกฤตว่า "อาตมโน" เรียกในภาษมคธว่า "อตฺตา" ก็มี
"จีโว" ก็มี เรียกในภาษาไทยว่า "เจตภูต" เป็นธรรมชาติไม่ศูนย์
ย่อมถือปฏิสนธิในกำเนิดอื่นสืบไป จัดเป็นสัตตตทิกฺขุ. ความเห็น
ปฏิเสธภาวะอย่างนั้น ถือว่าคนและสัตว์จุติจากอภัพพานั้นแล้วเป็น
ขาดศูนย์ จัดเป็นอุจเจตทิกฺขุ.

เทศนา ๒

ปุคฺคลาธิภูฏานา มีบุคคลเป็นที่ตั้ง
ชัมมาธิภูฏานา มีธรรมเป็นที่ตั้ง.

สท. ปฎิ. ๗๗.

อธิบาย: เทศนาแสดงโดยสมมติ กล่าวถึงบุคคลเป็นตัวอย่าง
เรียกปุคฺคลาธิภูฏานา. เทศนาแสดงโดยสภาวะ ยกธรรมเป็นที่ตั้ง
เรียกชัมมาธิภูฏานา. อุทาหรณ์ แสดงว่า บุคคลมีศรัทธา มีเพียร
มีสติ ได้สมาธิ มีปัญญา เป็นเช่นนั้น ๆ นี้ปุคฺคลาธิภูฏานา.
แสดงว่า ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เป็นเช่นนั้น ๆ นี้
ชัมมาธิภูฏานา.

ธรรม ๒

รูปธรรม สภาวะเป็นรูป
อรูปธรรม สภาวะมิใช่รูป.

อภิ. สง. ๒.

ธรรม ๒

โลกียธรรม ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก

โลกุตตรธรรม ธรรมอันพ้นวิสัยของโลก.

อภิ. สง. ๒.

อธิบาย: มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ รวมเป็น ๙ จัดเป็น
โลกุตตรธรรม เหลือจากนั้นเป็นโลกียธรรม.

ธรรม ๒

สังขตธรรม ธรรมอันปัจจัยปรุง

อสังขตธรรม ธรรมอันปัจจัยไม่ได้ปรุง.

อง. จตุกก. ๒๐ ๔๔.

อธิบาย: สิ่งหรือสภาพมีเกิดในเบื้องต้น มีแปรไปในท่ามกลาง
มีดับในที่สุด เป็นสังขตธรรม. อีกอย่างหนึ่ง สภาพเกิดแต่เหตุทั้งปวง
จัดเป็นสังขตธรรม. พระนิพพานจัดเป็นอสังขตธรรม.

นิพพาน ๒ โดยบรรยาย

สตูปาติเสสนิพพาน ดับกิเลสยังมีเบญจขันธ์เหลือ

อนุปาติเสสนิพพาน ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ.

ช. อิติ. ๒๕/๒๕๘.

อง. นวก. ๒๓/๓๕๔.

อธิบาย: โดยบุคคลาธิฏฐาน พระอริยเจ้าผู้ละกิเลสได้สิ้นเชิง
ด้วยพระอรหัตตมรรคแล้ว ได้บรรลุพระอรหัตตผล เป็นพระอรหันต์

ยังทรงชีพอยู่ จัดว่าได้บรรลุสุปาภิเสสนิพพาน ครั้นสิ้นชีพแล้ว
จัดว่าได้บรรลุอนุปาภิเสสนิพพาน.

บุชา ๒

อามิสบุชา บุชาด้วยอามิส (คือสิ่งของ)

ปฏิบัติบุชา บุชาด้วยปฏิบัติตาม.

อง. ทก. ๒๐/๑๑๗.

ปฏิสันถาร ๒

อามิสปฏิสันถาร ปฏิสันถารด้วยอามิส (คือสิ่งของ)

ธัมมปฏิสันถาร ปฏิสันถารโดยธรรม.

อง. ทก. ๒๐/๑๑๖.

อธิบาย: ปฏิสันถาร ได้แก่ การต้อนรับแขกผู้มาถึงถิ่น.
อามิสปฏิสันถาร ได้แก่ ต้อนรับด้วยให้สิ่งของ เช่น ให้น้ำร้อนหมากพลู
อาหารเป็นต้น. ธัมมปฏิสันถาร แก่กันมาว่า กล่าวธรรมให้ฟัง
หรือแนะนำกันในทางธรรม. ข้าพเจ้าเห็นไม่ใช่อาการรับแขก มติของ

* อธิบายตามสูตรที่ ๗ แห่งทุคยวรรค ทุกนิบาต อิติวุตตก. ๒๕/๒๕๘.

แต่ในพระบาลีแห่งสูตรนั้น หน้า ๒๕๘-๘ แสดงว่า นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังรู้สึก
อารมณ์น่าชอบใจ และรู้สึกสุขทุกข์ เรียกสุปาภิเสสนิพพาน นิพพานของพระอรหันต์ผู้ไม่ยินดี
เวทนาทั้งปวง (เข้าสัญญาเวทียตนิโรธ) เรียกอนุปาภิเสสนิพพาน.

ในนวกนิบาต อังกุตตรนิกาย ๒๓/๓๕๔. แสดงว่า สุปาภิเสสนิพพาน ได้แก่ นิพพาน
ของพระเสขะ คือดับสังโยชน์ได้ตามขั้น อนุปาภิเสสนิพพาน ได้แก่ นิพพานของพระอเสขะ
คือดับสังโยชน์ได้สิ้นเชิง.

ข้าพเจ้า ได้แก้ต้อนรับโดยควรแก่ฐานะของแขกผู้มา ควรถูกรับ
กราบไหว้ก็ทำ ไม่ควรทำอย่างนั้น ก็ทำความเอื้อเฟื้อด้วยประการอื่น.
แม้เจ้าถิ่นมีปรารถนาดี แต่ทำไม่ควรแก่ฐานะของแขก การปฏิสันถาร
นั้นอาจเสีย เช่นแขกเป็นคนชั้นสูง เจ้าถิ่นทำการต้อนรับอย่างคนสามัญ
ดูเป็นไม่สำคัญในแขกผู้นั้นเลย. อีกฝ่ายหนึ่ง แขกเป็นคนสามัญ
เจ้าถิ่นต้อนรับแข็งแรง อย่างทำแก่แขกชั้นสูง ดูเป็นต้นหรือเซอะไป.
สัมมปฏิสันถาร หมายถึงการต้อนรับที่ทำพอศิสมแก่ฐานะของแขก.

ปริเยสนา ๒

อริยปริเยสนา แสงหาอย่างประเสริฐ
อนริยปริเยสนา แสงหาอย่างไม่ประเสริฐ.

ม. มุ. ๑๒/๓๑๔.

อธิบาย: สัมมาอาชีวะ เป็นอริยปริเยสนา. มิจฉาอาชีวะ
เป็นอนริยปริเยสนา. ในพระสูตรแสดงว่า แสงหาสภาพอันมิใช่ของ
มิชรา พยาธิ มรณะ เป็นธรรม คือคุณธรรมมีพระนิพพานเป็น
อย่างสูง เป็นอริยปริเยสนา แสงหาของมิชรา พยาธิ มรณะ เป็นธรรม
เช่นหาของเล่น เป็นอนริยปริเยสนา.

ปาพจน์ ๒

ธรรม และ วินัย.

ที. มหา. ๑๐/๑๗๘.

อธิบาย: ความปฏิบัติไม่ได้เนื่องด้วยระเบียบอันทรงตั้งไว้ด้วย พุทธอาณัติ เป็นสิกขาบทหรืออภิสมัจจาร เป็นทางนำความประพฤติ และอรรถาศัยให้ประณีตขึ้น จัดเป็นธรรม. ความปฏิบัติเนื่องด้วย ระเบียบอย่างนั้น เป็นทางนำความประพฤติให้สม่ำเสมอ หรือเป็น เครื่องบริหารคณะ จัดเป็นวินัย.

รูป ๒

มหาภูตรูป	รูปใหญ่
อุปาทายรูป	รูปอาศัย.

ขุ. ปฏิ. ๓๑/๒๗๕. ม. อุป. ๑๔/๗๕.

อธิบาย: สิ่งอันเป็นวิสัยแห่งอายตนะภายใน ๕ ข้างต้น จัด เป็นรูปในเบญจขันธ์. สิ่งอันเป็นวิสัยของจักขุเท่านั้น จัดเป็นรูปใน อายตนะภายนอก. ธาตุ ๔ คือ ปลงวิ อาโป เตโช วาโย จัดเป็น มหาภูตรูป. อากาโรของมหาภูตรูป จัดเป็นอุปาทายรูป. ประเภท แห่งอุปาทายรูป แสดงไว้ในพระอภิธรรมมัตถสังคหะ คือประสาท ๕ สิ่งที่ทำให้สำเร็จการเห็น เรียกจักขุประสาท ๑, สิ่งที่ทำให้สำเร็จการฟัง เรียกโสตประสาท ๑, สิ่งที่ทำให้สำเร็จการดม เรียกฆานประสาท ๑, สิ่งที่ทำให้ สำเร็จการลิ้ม เรียกชีวหาประสาท ๑, สิ่งที่ทำให้สำเร็จการรู้สีกผัสสะ เรียกกายประสาท ๑, หรือเรียกสั้นเพียง จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย โคจร (คืออารมณ์) ๕ รูปอันเป็นวิสัยแห่งจักขุ ๑, เสียง ๑, กลิ่น ๑, รส ๑, โผฏฐัพพะ (ยกอาโปนับแต่ ๓) ๑. ภาวะ ๒ อิตถิภาวะ

ความเป็นหญิง ๑, ปุริสภาวะ ความเป็นชาย ๑. หทัย หมายถึง
ที่ทำให้สำเร็จความคิด ๑. ชีวิตินทรีย์ หมายถึงความเป็นอยู่แห่งรูป
หรือสิ่งที่รักษารูปให้เป็นอยู่ ๑. อาหารหมายถึงเอาไอชา ๑. อากาศธาตุ
หมายถึงสิ่งที่ขังอยู่ในช่องว่าง เรียกปริงเฉทรูป ๑. วิญญัตติ ๒ คือ
กายวิญญัตติ กิริยาที่ไหวกายได้ ๑, วจวิญญัตติ กิริยาที่ไหววาจา
คือพูดได้ ๑. วิการ คืออาการต่าง ๓ ลหุตา ความเบา อธิบายว่า
รูปของคนยังเป็น ไม่หนักคจรูปของคนตายแล้ว ๑, มุทุตา ความ
อ่อนสลวย อธิบายว่า รูปยังปกติมีข้อล้าอาจสู้หรือเหยียดคล่องแคล่ว
ไม่แข็งกระด้างคจรูปของคนเจ็บคนตายแล้ว ๑, กัมมัณฺญตา ความ
ควรแก่การงาน คือความคล่องแคล่ว ๑. ลักษณะ ๔ คือ อุจฺจยะ
ความรู้จักเติบโตขึ้น ๑, สันคฺติ ความสืบเนื่องกัน เช่นชนเก่าหลุดร่วงไป
ใหม่เกิดแทนกัน ๑, ชรตา ความรู้จักรุคโทรม ๑, อนิจฺจตา
ความไม่ยั่งยืน ๑. สิริเป็น ๒๕ รวมทั้ง ๒ ประเภทเป็น ๒๕ แต่ใน
ปกรณันับเป็น ๒๘. ในที่บางแห่งนับโคจรเพียง ๔ ยกโศภณัฐพะที่เป็น
ประเภทเดียวกับรูป จึงลง ๒๘ พอดี.

วิมุตติ ๒

เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งใจ

ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งปัญญา.

อญ. ทุก. ๒๐/๓๘., ๑๐๔. อง. นวก. ๒๓/๔๓๓.

อธิบาย: ความทำจิตให้หลุดพ้นจากกิเลสอาสวะถึงความบริสุทธิ์

โดยนิปปริยาย เรียกวิมุตติ. วิมุตติมีสมาธิเป็นปทัฏฐาน คือ ท่านผู้บรรลุได้มานานมาก่อนแล้ว จึงบำเพ็ญวิปัสสนาต่อ จัดเป็นเจโตวิมุตติ. วิมุตติที่ได้บรรลุด้วยลำพังบำเพ็ญวิปัสสนาล้วน จัดเป็นปัญญาวิมุตติ. อย่างต้น ได้แก่วิมุตติของพระอรหันต์ผู้ได้บรรลุวิชา ๓ และผู้ได้อภิญญา ๖. อย่างหลัง ได้แก่วิมุตติของพระอรหันต์สุขวิปัสสก.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงไว้โดยไม่ต่าง ทั้ง ๒ ชื่อหมายเอาพระอรหันต์ เรียกเจโตวิมุตติ เพราะพ้นจากราคะ เรียกปัญญาวิมุตติ เพราะพ้นจากอวิชชา.

สังขาร ๒

อุปาทินนกสังขาร สังขารมีใจครอง
อนุปาทินนกสังขาร สังขารไม่มีใจครอง.

วิ. ขนธ. ตติย. ๒๐.

อธิบาย: สิ่งที่ธรรมค้ำเข้ามาจากธาตุ เช่นร่างกายและต้นไม้ก็ดี สิ่งที่คุณเข้ามาจากสัมผัสภาวะ เช่นรถและเรือนก็ดี ชื่อว่าสังขาร. เทวดามนุษย์อมมนุษย์และดิรัจฉานต่างประเภท เป็นอุปาทินนกสังขาร.

๑. โดยโลกุตตรนัย. ๒. ทรงไว้ในธรรมวิจารณ์ว่า "ข้าพเจ้าเข้าใจไม่พอจะอนุโมทนาหรือค้ำ แต่เทียบกันเข้าไม่สมกับวิสุทธิ อันจะกล่าวในลำดับ" ๓. พระบาลีสถิตตันตปิฎก ทุกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๐/๗๘. ๔. ในพระบาลีนวกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๓/๔๗๓. แสดงปัญญาวิมุตติโดยบุคคลลาภฐาน มีใจความว่า ผู้เข้ารูปฌานอรุณและรู้ด้วยปัญญา จัดเป็นปัญญาวิมุตติโดยปริยาย ผู้เข้าสัญญาเวทิตนโรธและสิ้นอาสวะด้วยปัญญา จัดเป็นปัญญาวิมุตติโดยปริยาย. ในเมตตานิสังสสูตร พระสุตตันตปิฎก เอกาทสกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๒๔/๓๗๐. แสดงการทำจิตให้หลุดพ้นด้วยเมตตาว่า เมตตาเจโตวิมุตติ.

ภูเขาคันไม้ รถ เรือน เป็นต้น เป็นอนุปาทินนกกสังขาร.

สมาธิ ๒

อุปจารสมาธิ สมาธิเป็นแต่เฉียด ๆ

อัปปนาสมาธิ สมาธิอันแน่นแน่ว.

วิ. สมาธิ. ทุติย. ๑๕๔. ม. มุ. ๑๒/๓๘๑. (โดยความ)

อธิบาย: การทำใจให้นิ่ง คือมีอารมณ์เดียว จัดเป็นสมาธิ
สมาธิอันยังไม่คั้งลงไปแท้ เป็นแต่จวน ๆ จัดเป็นอุปจารสมาธิ. สมาธิ
อันคั้งลงไป สุขุมกว่าอุปจารสมาธิ จัดเป็นอัปปนาสมาธิ.

สุข ๒

กายิกสุข สุขทางกาย

เจตสิกสุข สุขทางใจ.

สุข ๒

สามิสสุข สุขอิงอามิส (คือกามคุณ)

นिरามิสสุข สุขไม่อิงอามิส (คืออิงเนกขัมมะ).

องฺ. ทุก. ๒๐/๑๐๑.

ทุกข์อย่างละ ๒ พึงรู้โดยปฏิบัติกขนัยต่อสุข.

สุทธิ ๒

ปริยายสุทธิ หมดจดโดยเอกเทศ

นิปปริยายสุทธิ หมดจดโดยสิ้นเชิง.

มโน. ปุ. ทุติย. ๔.

อธิบาย: ปฏิบัติกาย วาจา ใจ บริสุทธิ์เป็นอย่างไร ยังมี
การละและการบำเพ็ญเป็นกิจอยู่อีก จัดเป็นปริยายสุทธิ. ความ
บริสุทธิ์ของพระอรหันต์ผู้เสร็จกิจในการละและการบำเพ็ญแล้ว จัดเป็น
นิปปริยายสุทธิ.

ติกะ หมวด ๓

อกุศลวิตก ๓

กามวิตก	ความตรีนในทางกาม
พยาบาทวิตก	ความตรีนในทางพยาบาท
วิหิงสาวิตก	ความตรีนในทางเบียดเบียน.

องฺ. ฦกฺก. ๒๒/๔๕๖.

อธิบาย: ความตรีนประกอบด้วยธรรมราคะ เช่นคิดแส้ไปในการทำกามเมสุมิจฉาจาร และทำทุราจารผิดประเพณี และปรกอบด้วยอกิขณา เช่นคิดแส้ไปในทางหาลาภอันไม่ชอบธรรม จัดเป็นกามวิตก. ความตรีนประกอบด้วยพยาบาท มีโทสะเป็นมูล คือคิดทำลายหรือตัดรอนผู้อื่น จัดเป็นพยาบาทวิตก. ความตรีนประกอบด้วยเจตนาเป็นเหตุทำความลำบากให้แก่ผู้อื่น มีโมหะเป็นมูล เช่นให้คนหรือสัตว์พาหนะเกินพอดี ไม่ปรานีไม่คิดถึงความลำบากของเขาของมัน หรือแสวงหาความสุขเพื่อตนเองในทางลำบากของผู้อื่น จัดเป็นวิหิงสาวิตก.

กุศลวิตก ๓

เนกขัมมวิตก	ความตรีนในทางพรากจากกาม
อพยาบาทวิตก	ความตรีนในทางไม่พยาบาท
อวิหิงสาวิตก	ความตรีนในทางไม่เบียดเบียน.

อธิบาย: ความตริเป็นไปเพื่อทำใจไม่ให้ลู่อ้างแก่กิเลสภพ และไม่ติดอยู่ในวัตถุภพ จัดเป็นเนกขัมมวิตก แต่เนกขัมมศัพท์นี้ ท่านหมายเอาออกบวช เพราะความมุ่งหมายของผู้บวช ย่อมเป็นไปในทางนั้น. ความตริเป็นด้วยอำนาจเมตตาในผู้อื่น ปรรณาคความดีความงามเพื่อเขา จัดเป็นอพยบาตวิตก. ความตริเป็นไป ด้วยอำนาจกรุณาในผู้อื่น จะทำอะไร ๆ เนื่องด้วยผู้อื่น เป็นต้นว่า จะใช้คนหรือสัตว์ มีปรานีคิดถึงความลำบากของเขาของมัน ไม่ใช่ ตราคร่ำ ไม่ทำความลำบากให้แก่เขาแก่มันโดยไม่จำเป็น จัดเป็น อวิหิงสาวิตก.

อัคคิ [ไฟ ๓]

รากัคคิ	ไฟคือรากะ
โทสัคคิ	ไฟคือโทสะ
โมหัคคิ	ไฟคือโมหะ.

พ. อุ. ๒๕/๓๐๑.

อธิบาย: กิเลส ๓ ประเภทนี้ จัดเป็นอัคคิ เพราะเป็นสภาพเผาผลาญสันดานให้ร้อน.

อัตถะ หรือ ประโยชน์ ๓

ทิฏฐธัมมิกัตถะ	ประโยชน์ในภพนี้
สัมปรายิกัตถะ	ประโยชน์ในภพเจ้า
ปรมัตถะ	ประโยชน์อย่างยอด (คือพระนิพพาน).

อธิปไตยยะ ๓

อัคราธิปไตยยะ	ความมีตนเป็นใหญ่
โลกาธิปไตยยะ	ความมีโลกเป็นใหญ่
ธัมมาธิปไตยยะ	ความมีธรรมเป็นใหญ่.

อง. ติก. ๒๐/๑๘๖.

อธิบาย: อัคราธิปไตยยะนั้น ฟังเห็นเช่นคนจะทำบุญ ปรารถนา
ภาวะของตนผู้เป็นอิสระ ทำด้วยมุ่งให้สมภาวะของตน ผู้ทำมุ่งผล
อันจะได้แก่ตน หรือมุ่งความสะดวกแห่งตนก็เช่นนั้น. โลกาธิปไตยยะ
นั้น ฟังเห็นเช่นผู้นั้นทำบุญ ด้วยมุ่งจะให้ผู้อื่นสรรเสริญ หรือไม่ทำ
เกรงเขาจะนิินทา หรือทำตามความนิยมของเขาทั้งหลาย. ธัมมา-
ธิปไตยยะนั้น ฟังเห็นเช่นผู้ทำไม่มุ่งอย่างอื่น เป็นแต่เห็นสมควรเห็น
ว่าถูกต้องทำ หรือทำด้วยอำนาจเมตตากรุณาเป็นอาทิ.

อนุตตรियะ ๓

ทสสนาอนุตตรियะ	ความเห็นอันเยี่ยม
ปฏิบัติทานุตตรियะ	ความปฏิบัติอันเยี่ยม
วิมุตตานุตตรियะ	ความพ้นอันเยี่ยม.

ที. ปาฎิ. ๑๑/๒๓๑.

อธิบาย: ความเห็นธรรมด้วยญาณ ได้ในพุทธภายิตว่า "ผู้ใด
เห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา" ดังนี้ จัดเป็นทสสนาอนุตตรियะ. ความ
ปฏิบัติธรรมที่ได้เห็นแล้วนั้น ทั้งในส่วนปหานะ ทั้งในส่วนภาวนา

จัดเป็นปฏิปทานุตตรियะ. ความพ้นจากกิเลสอาสวะเป็นอกุปปธรรม เพราะปฏิปทานั้น จัดเป็นวิมุตตานุตตรियะ.

อภิสังขาร ๓

ปุญญาภิสังขาร	อภิสังขารคือบุญ
อปุญญาภิสังขาร	อภิสังขารคือบาป
อนัญชาภิสังขาร	อภิสังขารคืออนัญชา.

ขุ. ปฎ. ๓๑/๑๘๑.

อธิบาย: สภาพผู้ตกแต่ง ได้ชื่อว่าอภิสังขาร. บุญก็ดี บาปก็ดี เป็นผู้แต่งสัตว์ให้ดีบ้างเลวบ้างต่าง ๆ กัน จึงได้ชื่อว่าอภิสังขาร ละเอียด ๆ. อนัญชา แปลว่าความไม่หวั่นไหว ได้แก่ความมั่น หรือธรรมชาติหาความหวั่นไหวมิได้ ได้แก่แก่นมั่น แสดงภูมิธรรมเพียง ชั้นสมบัตินี้มี ถึงโลกุตรก็ดี ในที่นี้ท่านแก้ว่าได้แก่รูปสมบัตินี้ ๔ และสงเคราะห์รูปสมบัตินี้เข้าในปุญญาภิสังขาร เหมือนบุญอันเป็น กามาพจร. อนัญชาภิสังขาร ความยังไม่ซัด ซ้ำพเจ้าขอฝากนักธรรม ไว้พิจารณาด้วย. อภิสังขารนี้ มาในนิทเทศแห่งสังขารศัพท์ใน อุทเทศแห่งปัจจุสมุปบาท โดยนัยนี้ เป็นอันว่า ท่านหมายความว่า เป็นอันเดียวกัน.

* ในกัณฑ์ทศสุตร ม. ม. ๑๓/๑๕. และในเทวธาวิตักกสุตร ม. ม. ๑๒/๒๓๖-๗. คำว่า "อนัญชา" หมายเอาจุดถกตาม โดยนัยนี้ น่าจะหมายความว่า ปุญญาภิสังขาร ได้แก่ กุศลวิตก อปุญญาภิสังขาร ได้แก่อกุศลวิตก.

อาสวะ ๓

กามาสวะ อาสวะเป็นเหตุอยากได้
ภวาสวะ อาสวะเป็นเหตุอยากเป็น
อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชาความเขลา.

ที่. มหา. ๑๐/๕๖.

อธิบาย: ศัพท์ว่า อาสวะนั้น อย่างหนึ่งใช้เรียกเมรัย เช่น "ปุปฺพาสโว" น้ำคองดอกไม้ "ผลาสโว" น้ำคองผลไม้. อีกอย่างหนึ่ง ใช้เรียกเจตสิกอันเศร้าหมอง เช่นอาสวะ ๓ นี้. อาสวะกับกิเลสต่างกันหรือเป็นแฉกของกันและกัน ควรได้รับความพิจารณา. เพ่งพญฺญชนะแห่งศัพท์ น่าจะเห็นว่า กิเลสที่แปลว่าสภาพที่เศร้าหมองหรือเครื่องเศร้าหมอง ใช้เรียกเจตสิกประเภทนั้นทั่วไป อาสวะที่แปลว่า สภาพคองหรือหมักหมม ใช้เรียกเจตสิกประเภทนั้น เฉพาะที่แก่กล้านับว่าเป็นเจ้าเรือน อุทาหรณ์คนสามัญยังมีอยากได้ ยังมีโกรธ แต่เขาไม่เรียกว่าเป็นคนมักได้ เป็นคนมักโกรธ ทุกคนไปเขาเรียกเฉพาะบางคน เช่นนี้ เขาหมายเอาความอยากได้บ้าง ความโกรธบ้าง อันเป็นไปกล้า หรืออันเป็นอาจิณฺในสันดานของบุคคลนั้น. แต่อันที่แท้ดูเหมือนเป็นแฉกของกันและกันเรียกในต่างคราว. ในบางคราวแบ่งเรียกบางอย่างว่าอาสวะ บางอย่างว่าอนุสัย บางอย่างว่าสังโยชน์ บางอย่างว่าคันถะ บางอย่างว่าอกุศลจิตตูปบาท และอื่น ๆ อีก ในบางคราวรวมเรียกว่ากิเลส. คนอยากได้เพราะอาสวะประเภทใดเป็นเหตุ อาสวะนั้น จัดเป็นกามาสวะ. คนอย่างเป็นอยู่ อยากเกิด

เพราะอัสวะประเภทใดเป็นเหตุ อัสวะนั้น จัดเป็นภวาสวะ. คนเขลา
ไม่แจ้งการณอันควรจะรู้ได้ อย่างเรียกว่า เส้นผมบังภูเขา เพราะ
อัสวะใดเป็นเหตุ อัสวะนั้นจัดเป็นอวิชชาสวะ.

กรรม ๓

กายกรรม	กรรมทำด้วยกาย
วจีกรรม	กรรมทำด้วยวาจา
มโนกรรม	กรรมทำด้วยใจ.

ม. ม. ๑๓/๕๖.

ทวาร ๓

กายทวาร	ทวารคือกาย
วจีทวาร	ทวารคือวาจา
มโนทวาร	ทวารคือใจ.

มจ. ที. วินัย. ๑/๒๓๓).

อธิบาย: ปาณาติบาตก็ดี อทินนาทานก็ดี จัดเป็นกายกรรม
ทำเอง จัดเป็นทางกายทวาร ใช้ให้เขาทำ จัดเป็นทางวจีทวาร.
มุสาวาท จัดเป็นวจีกรรม พุศทางปาก จัดเป็นทางวจีทวาร. ทำ
กายvikar เช่นจะรับ พักหน้า จะปฏิเสธ สันศิระยะ จัดเป็นทาง
กายทวาร. อภิขมา เป็นมโนกรรม จับลูกคำพัสตุที่อยากได้ แต่
ไม่ได้มีโดยจิต จัดเป็นทางกายทวาร บ่นว่า ทำอย่างไรดีหนอ จักได้
พัสตุ้นั้น จัดเป็นทางวจีทวาร เป็นแต่รำพึงในใจ จัดเป็นทางมโนทวาร
ในฝ่ายกุศลพึงรู้โดยนัยนี้.

ญาณ ๓

อดีตังสญาณ ญาณในส่วนอดีต
อนาคตังสญาณ ญาณในส่วนอนาคต
ปัจจุปปีนังสญาณ ญาณในปัจจุบัน.

ที. ปาฎิ. ๑๑/๒๕๒.

อธิบาย: ปัญญาอันรู้จักสาเหตุการณ์ในหนหลังอันบันดาล
ให้เกิดขึ้นในปัจจุบัน จัดเป็นอดีตังสญาณ. ปัญญาอันรู้จักคาดเห็นผล
ในอนาคตอันจักบังนดาลเกิด เพราะเหตุการณ์ในปัจจุบันหรือในอนาคต
ด้วยกัน จัดเป็นอนาคตังสญาณ. ปัญญาอันรู้จักว่าควรทำอย่างไร
ในเมื่อเหตุหรือผลเกิดในทันใด จัดเป็นปัจจุปปีนังสญาณ.

ญาณ ๓

สังจญาณ ปรีชาหยั่งรู้ร้อยสัจ
กิจจญาณ ปรีชาหยั่งรู้กิจอันควรทำ
กตญาณ ปรีชาหยั่งรู้กิจอันทำแล้ว.

ส. มหา. ๑๕/๕๓๐.

อธิบาย: ปรีชาหยั่งรู้ว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ
นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา จัดเป็นสังจญาณ. ปรีชาหยั่งรู้ว่า ทุกข์
เป็นธรรมชาติที่ควรกำหนดรู้ ทุกข์สมุทัย เป็นสภาพที่ควรละเสีย
ทุกข์นิโรธ เป็นสภาพที่ควรทำให้แจ้ง ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เป็น
ธรรมชาติที่ควรทำให้เกิด จัดเป็นกิจจญาณ. ปรีชาหยั่งรู้กิจ ๔ อย่าง

นั้นว่าทำสำเร็จแล้ว จัดเป็นกตญาณ. ญาณ ๓ นี้ เป็นไปในสังขละ ๓ ๆ ๔ สังขละ จึงเป็น ๑๒ เรียกว่ามีวนรอบ ๓ ใน ๔ อริยสังขามีอาการ ๑๒.

ตัณหา ๓

กามตัณหา	ตัณหาในกาม
ภวตัณหา	ตัณหาในภพ
วิภวตัณหา	ตัณหาในปราศจากภพ.

อง. ฌก. ๒๒/๔๕๔.

อธิบาย: ความอยากได้อะไรอย่างแรง ที่เรียกว่าทะยานว่าดิรน จัดว่าเป็นตัณหา. ความอยากได้วัตถุภายนอกยังไม่ได้ และความหมกมุ่นอยู่ในวัตถุภายนอกได้แล้ว จัดเป็นกามตัณหา. ความอยากเป็นอยู่ในภพที่เกิดด้วยอำนาจความอาลัย และความอยากเกิดในภพที่ปรารถนาต่อไป จัดเป็นภวตัณหา. ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ สงเคราะห์เข้าในประเภทนี้ด้วย. ความอยากไม่เป็นอยู่ในภพที่เกิด คือความอยากตามเสียด ด้วยอำนาจความเบื่อหน่ายและความอยากดับสูญ ไม่เกิดในภพนั้น ๆ อีก จัดเป็นวิภวตัณหา. ความไม่อยากเป็นนั่นเป็นนี่ สงเคราะห์เข้าในประเภทนี้ด้วย.

ทิฏฐิ ๓

อภิกิริยทิฏฐิ	ความเห็นว่าเป็นอันทำ
อเหตุกทิฏฐิ	ความเห็นว่าเป็นอันหาเหตุมิได้

นัตถิกทฤษฎี

ความเห็นว่ามี.

ม. ม. ๑๓/๑๑๑.

อธิบาย: ความเห็นของบางคนว่า ทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งจัดว่าเป็นชั่ว ไม่มีคนรู้ ไม่มีคนจับได้ ไม่มีคนลงโทษ ก็เปล่า ทั้งนี้ ต่อมมีคนรู้จับได้และลงโทษต่างหาก จึงให้โทษ ส่วนซึ่งจัดว่าเป็นดี ไม่มีคนรู้ ไม่มีคนชม ไม่มีคนให้บำเหน็จบำนาญ ก็เปล่า ทั้งนี้เหมือนกัน ต่อมมีคนรู้แล้วชมและให้บำเหน็จบำนาญต่างหาก จึงให้คุณ นี้จัดเป็นอกิริยทฤษฎี. ความเห็นของบางคนว่า อันคนเรา ได้ดีหรือได้ร้ายตามคราวที่เคราะห์ดีหรือเคราะห์ร้าย ถึงคราวเคราะห์ดี ก็ได้ดีเอง ทำอะไรมีคนชม ช่วยสนับสนุนชุลีเลี้ยง ลากยศเกิดขึ้น ตามกัน ถึงคราวเคราะห์ร้าย ทำอะไรมีคนติ เข้าขัดขวาง ตัดรอนขาดลากยศจลงตามกัน นี้จัดเป็นอเหตุกทฤษฎี. ความเห็นของ บางคนว่า สัตว์บุคคลไม่มี ต่างเป็นแต่ธาตุประชุมกัน เกื้อกูลกัน หรือทำร้ายกัน ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป ธาตุอย่างหนึ่งถึงกันเข้ากับธาตุอีกอย่างหนึ่งต่างหาก เช่นฝนตกเขยต่นไม้ให้ตาย จัดว่าไฟ ได้บาปหรือ นี้จัดเป็นนัตถิกทฤษฎี. อกิริยทฤษฎี ปฏิเสธลำพังการทำ ถือปัจจัยภายนอกคือบุคคลเป็นผู้อำนวย ผิดคติแห่งพระพุทธศาสนา ที่ถือว่าการทำงานนั้นเองเป็นเหตุ เช่นคนปล้นเอาทรัพย์ของเขา แม้เขายังจับไม่ได้ ก็ได้ความร้อใจและเที่ยวหนีชุกช่อน คนบริจาครทรัพย์ของตนช่วยเกื้อกูลคนอื่น แม้ไม่ได้ผลภายนอก ก็ยังได้ความ

เบิกบานใจตนเอง และการทำนั้นย่อมให้ผลในคราวต่างกัน ด้วยอำนาจแห่งประโยชน์สมบัติ. อเหตุกทฤษฎี ปฏิเสธเหตุอันไม่ปรากฏ ถือปัจจัยภายนอกคือคราวเป็นผู้อำนวย ผิดคติแห่งพระพุทธศาสนา ที่ถือว่าสังขตธรรมทั้งปวงเกิดแต่เหตุ แม้ไม่ปรากฏว่าอะไรเป็นเหตุแห่งธรรมชื่อนั้น แม้อย่างนั้น ธรรมชื่อนั้นก็คงเกิดแต่เหตุอยู่นั่นเอง เป็นแต่เหตุที่นั้นยังไม่ปรากฏ ที่ท่านจับต้นเค้า เรียกว่าวิชา. นัตถิกทฤษฎี ปฏิเสธด้วยประการทั้งปวง ซึ่งสมมติสังขะและคติแห่งธรรมदानเนื่องด้วยเหตุและผล ย่นเรียกว่ากัมมัตสกตา ผิดคติแห่งพระพุทธศาสนา ที่รับสมมติสังขะและคติแห่งธรรมदानคือกัมมัตสกตา แม้รับอยู่สัตว์บุคคลโดยสมมตินั้นเป็นแต่ธาตุประชุมกันก็จริง แต่ตกอยู่ในคติแห่งธรรมदानคือ กัมมัตสกตา ทฤษฎี ๓ นี้ จัดเป็น มิจฉาทฤษฎี ความเห็นผิด จัดเป็นนียตทฤษฎี ความเห็นอันดิ่งลง ยากที่จะถอนออก รวมเรียกว่า นียตมิจฉาทฤษฎี.

เทพ ๓

สมมติเทพ	เทวดาโดยสมมติ
อุปัตติเทพ	เทวดาโดยกำเนิด
วิสุทธิตเทพ	เทวดาโดยความบริสุทธิ์.

บุ. จุฬ. ๓๐/๑๑๒.

อธิบาย: พระราชา พระเทวี แลพระราชกุมาร จัดเป็นสมมติเทพ. ภูมมเทวดาสงอยู่ ณ ภพนี้ ที่ต้นไม้บ้าง และที่วัตถุอื่น ๆ บ้าง ซึ่งเรียกว่าพระภูมิบ้าง วัตถุเทวดาบ้าง และอากาศัญญุกเทวดา

สิงอยู่ในอากาศ ต่างโดยเป็นทเวคาบ้าง เป็นพรหมบ้าง จัดเป็น
อุปปีตติเทพ. พระอรหันต์ จัดเป็นวิสุทธิตเทพ.

ธรรมนิยาม ๓

สังขารทั้งปวง	ไม่เที่ยง
สังขารทั้งปวง	เป็นทุกข์
ธรรมทั้งปวง	เป็นอนัตตา.

อง. ติก. ๒๐/๓๖๘.

อธิบาย: สภาพอันได้ชื่อว่าสังขารใน ๒ บทข้างต้นนั้น เพราะ
ประกอบด้วยสังขตลักษณะ ตกอยู่ในคติแห่งธรรมดา ก็ต้อง
แปรผัน ที่เป็นอุปาทินนกะต้องเสวยทุกข์. สภาพอันได้ชื่อว่าธรรมใน
บทหลังนั้น หมายถึงสภาพทั้งเป็นสังขาร ทั้งเป็นวิสังขาร เพราะ
พระนิพพานก็จัดว่าเป็นอนัตตา แต่จัดว่าเป็นธรรมไม่แปรผัน และไม่
ประกอบด้วยทุกข์ ไม่ได้ใน ๒ บทข้างต้น จึงใช้ศัพท์ธรรมในบท
หลัง. โดยนัยนี้ สังขารอันไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ ต้องเป็นอนัตตาด้วย.
๓ บทนี้ ธรรมฐิติ ก็เรียก.

นิमितต์ ๓

ปริกัมมนิมิตต์	นิमितในปริกรรม
อุคคหนิมิตต์	นิमितติดตา
ปฏิภาคนิมิตต์	นิमितเทียบเคียง.

อภิ. สง. ๕๑.

อธิบาย: ภิกษุผู้เจริญกัมมัฏฐาน เพ่งควัตถุอย่างในอย่างหนึ่ง เป็นอารมณ์ คืออกสิณ ๑๐ หรืออสุภ ๑๐ วัตถุที่ภิกษุเพ่งและนึกเป็นอารมณ์ ซึ่งเรียกว่าบริกรรม จัดเป็นปริกัมมนิमित्त. ภิกษุ เพ่งควัตถุนั้นจนติดตา หลับตาเห็น จัดเป็นอุคคหนิमित्त. ในลำดับ นั้น ภิกษุอาจนึกขยายส่วน หรือย่อส่วนแห่งอุคคหนิमित्तนั้นได้ สมรูปสมสัณฐาน จัดเป็นปฏิภาคนิมิต्त.

ภavana ๓

ปริกัมมภavana	ภavanaในบริกรรม
อุปจารภavana	ภavanaเป็นอุปจาร
อัปปนาภavana	ภavanaเป็นอัปปนา.

อภิ. สง. ๕๑.

อธิบาย: กิริยาที่ทำบริกรรมในขณะที่เจริญกัมมัฏฐานอย่างใด อย่างหนึ่ง ทั้งที่เพ่งควัตถุดังกล่าวแล้วในนิमित्त ๓ ก็ดี ทั้งเป็นแต่ ลำพังนึก เช่นเจริญอนุสสติก็ดี จัดว่าปริกัมมภavana ภavanaในขณะที่ อุคคหนิमित्तปรากฏ ในการเจริญกัมมัฏฐานเพ่งควัตถุ หรือในขณะที่ นีวรณสงบ ในการเจริญกัมมัฏฐานเป็นแต่ลำพังนึก จัดว่าอุปจาร-ภavana แปลว่าภavanaเฉียด หรือภavanaใกล้เข้าไป. ภavanaในขณะที่ ปฏิภาคนิมิต्तปรากฏ ในการเจริญกัมมัฏฐานเพ่งควัตถุ จัดเป็น อัปปนาภavana แปลว่าภavanaแน่นแน่ว ในการเจริญกัมมัฏฐานเป็นแต่ ลำพังนึก ท่านว่าไม่ถึงอัปปนา.

ปริญญา ๓

ญาตปริญญา	กำหนดรู้ด้วยการรู้
ตีรณปริญญา	กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา
ปหานปริญญา	กำหนดรู้ด้วยการละเสีย.

ขุ. มหา. ๒๕/๖๐.

อธิบาย: ญาตปริญญา กำหนดรู้ปัญจขันธ์เป็นต้นโดยวิภาค
ได้แก่รู้จักแยกออกจากสังขาร คือสิ่งที่กุมกันอยู่. ตีรณปริญญา
กำหนดพิจารณาเห็นโดยไตรลักษณ์. ปหานปริญญา กำหนดละ
ฉันทราคะในปัญจขันธ์เป็นต้นนั้นเสีย.

ปหาน ๓

ตทังคปหาน	การละชั่วคราว
วิกขัมภนปหาน	การละด้วยการสะกดไว้
สมุจเฉทปหาน	การละด้วยตัดขาด.

วิ. ญาณทศสน. ตติย. ๓๔๕.

อธิบาย: ตทังคปหาน ได้แก่การละกิเลส และบาปกรรม
ของสามัญชน. วิกขัมภนปหาน ได้แก่การละของชนผู้ได้ฌาน.
สมุจเฉทปหาน ได้แก่การละด้วยอริยมรรคของพระอริยบุคคล.

ปาฏิหาริยะ ๓

อิทธิปาฏิหาริยะ	ฤทธิ์เป็นอัศจรรย์
อาเทศนาปาฏิหาริยะ	ตั้งใจเป็นอัศจรรย์
อนุสาสนีปาฏิหาริยะ	คำสอนเป็นอัศจรรย์.

ที. สී. ๘/๒๓๓. อัง. ติก. ๒๐/๒๑๓.

อธิบาย: การแสดงฤทธิ์ได้พ้นของสามัญมนุษย์ เช่นนิรมิตตัว
ได้ต่าง ๆ ล่องหนได้ ดำดินได้ เดินน้ำได้ เหาะได้ ท่านจัดเป็น
ปาฏิหาริยะอย่างหนึ่ง แต่หมายอาการแสดงฤทธิ์โด่ง ๆ อย่างนี้ หรือ
หมายอาการแสดงฤทธิ์เป็นธรรมาธิษฐาน เปรียบด้วยบุคคลาธิษฐาน
ขอฝากปราชญ์ไว้เพื่อสันนิษฐาน. การดำใจทนายใจคนได้ ท่านจัดเป็น
ปาฏิหาริยะอย่างหนึ่ง. คำสั่งสอนอันอาจจูงใจคนให้นิยมไปตาม ท่าน
จัดเป็นปาฏิหาริยะอย่างหนึ่ง. ปาฏิหาริยะ ๓ นี้ ท่านว่ามีในสมเด็จพระ
ผู้มีพระภาคเจ้า. และยกย่ออนุศาสนิปาฏิหาริยะว่า เป็นอัศจรรย์
ยิ่งกว่า ๒ อย่างข้างต้น.

ปิฎก ๓

พระวินัยปิฎก	หมวดพระวินัย
พระสุตตันตปิฎก	หมวดพระสุตตันตะ [หรือพระสูตร]
พระอภิธรรมปิฎก	หมวดพระอภิธรรม.

วิ. ปริวาร. ๘/๑๒๔.

อธิบาย: ศัพท์ว่าปิฎก เป็นชื่อแห่งกระຈาดหรือตระกร้า เอามา
ใช้ในที่นี้ ด้วยหมายเอาความเป็นหมวดที่รวบรวม จุกกระຈาดเป็น
ที่รวมสิ่งของต่าง ๆ มีฝักต่าง ๆ ที่ซื้อมาจากตลาดเป็นต้น. ปาพจน์
ในที่นี้ท่านแบ่งเป็น ๓ พระวินัยคงที่ พระธรรมแบ่งออกเป็น ๒ หมวด
ที่แสดงโดยบุคคลาธิษฐาน หรือเจือด้วยบุคคลาธิษฐาน จัดเป็นพระสุต-
ตันตะ ๑. หมวดที่แสดงโดยธรรมาธิษฐานล้วน จัดเป็นพระอภิธรรม ๑.
ทั้ง ๓ นี้ เป็นหมวดหนึ่ง ๆ ที่รวบรวมปกรณ์มีประเภทเดียวกัน จึง

จัดเป็นปิฎกหนึ่ง ๆ.

พุทธจริยา ๓

- โลกัตถจริยา ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลก
- ญาติัตถจริยา ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่พระญาติ
 หรือโดยฐานเป็นพระญาติ
- พุทฺธัตถจริยา ทรงประพฤติประโยชน์ โดยฐานเป็น
 พระพุทธเจ้า.

มโน. ปุ. ปจม. ๑๐๔.

อธิบาย: โลกัตถจริยานั้น ได้แก่ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่มหาชนที่นับว่าสัตว์โลกทั่วไป เช่นทรงแผ่พระญาณถึงคู่สัตว์โลกทุกเข้าค่า ผู้ใดปรากฏในข่ายพระญาณ เสด็จไปโปรดผู้นั้น กล่าวสั้นทรงสงเคราะห์คนทั้งหลายโดยฐานเป็นเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน นับเข้าในข้อนี้. ญาติัตถจริยา ได้แก่ทรงสงเคราะห์พระญาติโดยฐานเป็นพระญาติ เช่นทรงพระอนุญาติให้พวกสากยะผู้เป็นพระญาติและเป็นเดียรถีย์ จะเข้ามาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ไม่ต้องอยู่ติดติดยปริวาส ๔ เดือนก่อน เหมือนพวกเดียรถีย์อื่น นี่เป็นญาติัตถจริยาโดยเฉพาะ. เมื่อเพ่งถึงพระพุทธจริยาอันเป็นไปเพื่อสงเคราะห์พระญาติการเสด็จไปเทศนาโปรดพระญาติ ณ นครกบิลพัสดุ์ก็ดี การเสด็จไปห้ามพระญาติฝ่ายสากยะและโกถิยะผู้วิวาทกันด้วยแย่งน้ำเข้านาก็ดี จัดเข้าในข้อนี้ก็ได้อีก. พุทฺธัตถจริยานั้น ได้แก่พระพุทธกิจที่ทรงบำเพ็ญให้เป็นประโยชน์แก่มหาชนโดยฐานเป็นพระพุทธเจ้า เช่นทรงบัญญัติสิกขาบท

อัน เป็นอาทิพรหมจรรย์บ้าง อันเป็นอภิสมจารบ้าง เพื่อนิคคะ
พวกภิกษุหน้าด่านไม่ละอาย ซึ่งเรียกว่าทุมมังกุผู้เกื้อยาก คือผู้ไม่ค้อย
รู้จักอายบ้าง เรียกว่าอัสซี ผู้ไม่มียางอายบ้าง และเพื่อวางระเบียบ
นำความประพฤติแห่งพวกภิกษุผู้รักศีรังกาม ซึ่งเรียกว่าเปสละบ้าง
ผู้มีอายเรียกว่าอัสซีบ้าง และทรงแสดงธรรมประกาศพระศาสนา ให้
บริษัททั้งภุคหัตถ์บรรพชิตรู้ทั่วถึงธรรม ประดิษฐานพระพุทธศาสนา
ให้ยั่งยืนสืบมา. กล่าวสั้น ทรงทำหน้าที่ของพระพุทธเจ้า นับเข้าในข้อนี้.

ภพ ๓

กามภพ	ได้แก่ภพเป็นกามาวจร
รูปภพ	ได้แก่ภพเป็นรูปาวจร
อรุภพ	ได้แก่ภพเป็นอรุปาจร.

ม. ม. ๑๒ ๕๓๘.

อธิบาย: ภพเป็นกามาวจรนั้น หมายถึงโลกเป็นที่อยู่ของหมู่
สัตว์ผู้เสพกาม คือ นรก มนุษยโลก สวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งแต่ชั้น
จาตุมหหาราชถึงชั้นปรนิมิตตวสวัตติ. ภพเป็นรูปาวจรนั้น หมายถึง
ชั้นพรหมมีรูป ๑๖ ชั้น ตั้งแต่ชั้นพรหมปาริสัชชะ ถึงชั้นเอกนิภุระ. ภพ
เป็นอรุปาจรนั้น หมายถึงชั้นพรหมไม่มีรูป ๔ ชั้น ตั้งแต่ชั้น
อากาธานัญจนายณะ ถึงชั้นเนวสัญญานาสัญญายณะ.

โลก ๓

สังขารโลก	โลกคือสังขาร
สัตว์โลก	โลกคือหมู่สัตว์
โอกาสโลก	โลกคือแผ่นดิน.

วิ. ฉอนสุสติ. ปจม. ๒๖๒.

อธิบาย: สังขารโลก ท่านหมายเอาสภาวะธรรมอันเป็นไปตาม
คติแห่งกรรมดา มีเบญจขันธ์เป็นตัวอย่าง. สัตว์โลก ได้แก่สังขารมี
วิญญาณ สงเคราะห์ทั้งมนุษย์ทั้งดิรัจฉาน. โอกาสโลก ได้แก่แผ่นดิน
อันเป็นที่อาศัยแห่งหมู่สัตว์. ข้าพเจ้ายังไม่ปลงใจในสังขารโลก. ศัพท์
ว่าสังขารในที่อื่น หมายเอาทั้งสัตว์ทั้งพืชคู่อื่น ไม่ได้หมายเอาสภาวะ-
ธรรมที่แยกกระจายออกแล้ว เมื่อแยกสัตว์ออกเป็นโลกชนิดหนึ่ง
แล้ว สังขารโลก น่าจะได้แก่พวกกระบิลไม้ที่เรียกในภาษามคธว่า
ภูตคาม อันเป็นอนุปาทินนกสังขาร แปรจากสัตว์โดยอาการไม่มี
ใจครอง แปรจากโอกาสโลกโดยอาการรู้จักเป็นรู้จักตาย. เมื่อถือ
เอาความอย่างนี้ โอกาสโลกก็เป็นที่อาศัยของสังขารคือพวกกระบิลไม้
นั้นด้วย. อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่าสังขาร หมายเอาสภาพผู้ปรุงแต่ง
กล่าวคือกรรมก็มี ได้ในคำว่า สงขารปัจจุยา วิญญาณ วิญญาณ
ย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย โดยนัยนี้ สังขารโลก ก็น่าจะได้แก่
กรรมอันปรุงแต่งสัตว์โลกกับโอกาสโลก อันเป็นที่อาศัยให้เจริญหรือ
ทราม. ขอนักธรรมพิจารณาเถิด.

โลก ๓

มนุษย์โลก ได้แก่โลกที่เราอาศัยอยู่นี้
เทวโลก ได้แก่สวรรค์กามาพจร ๖ ชั้น
พรหมโลก ได้แก่สวรรค์ชั้นรูปพรหม ๑๖ ชั้น.
 ป. ส. ทศ. ๒๖๕.

วิญญะ [วน] ๓

กิเลสวิญญะ วนคือกิเลส
กัมมวิญญะ วนคือกรรม
วิปากวิญญะ วนคือวิปาก.

อภิ. สง. ๔๖.

อธิบาย: สภาพ ๓ นี้ ได้ชื่อว่า วน เพราะหมุนเวียนกันไป คือ กิเลสเกิดขึ้นแล้วให้ทำกรรม ครั้งทำกรรมแล้ว ย่อมได้รับวิปากแห่งกรรม เมื่อได้รับวิปาก กิเลสเกิดขึ้นอีก วนกันไปอย่างนี้ กว่าพระอรหันตมรรคจะตัดให้ขาดลง เรียกบวกระเภทว่า ไตรวิญญะ.

วิชา ๓

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ รู้จักระลึกชาติได้
จตุรปาตญาณ รู้จักกำหนดจุดติและเกิด
อาสวักขยญาณ รู้จักทำอาสวะให้สิ้น.

อง. ทสก. ๒๔/๒๒๖.

อธิบาย: นิทเทศแห่งปุพเพนิวาสานุสสติญาณว่า ระลึกชาติ ถอยหลังเข้าไปได้ตั้งแต่ชาติหนึ่งสองชาติจนถึงหลาย ๆ กัลป์ ว่าในชาติที่เท่านั้นได้มีชื่อ มีโคตร มีผิวพรรณ มีอาหารอย่างนั้น ๆ ได้ เสวยสุข ได้สวยทุกข้อย่างนั้น ๆ มีอายุเท่านั้น จุตินั้นแล้ว ได้เกิดในชาติที่เท่านั้น ได้เป็นอย่างนั้น ๆ แล้วมาเกิดในชาตินี้.

นิทเทศแห่งจตุปปาทญาณว่า มีจักขุทิพย์บริสุทธิล่วงจักขุ สามัญมนุษย์ เห็นเหล่าสัตว์ที่กำลังจตุตถิมิ กำลังเกิดก็มี เลวก็มี ดีก็มี มีผิวพรรณงามก็มี มีผิวพรรณไม่งามก็มี ได้ดีก็มี ตกยากก็มี รู้ชัดว่าเหล่าสัตว์เป็นตามกรรม. วิชาที่ ๒ นี้เรียกว่า ทิพพ- จักขุญาณก็มี.

นิทเทศแห่งอาสวักขยญาณว่า รู้ชัดตามจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ ทุกขสมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้เหตุเกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ทางไปถึงความดับอาสวะ เมื่อรู้เห็นอย่างนี้ จิตพ้นแล้วจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว ภาระกิจสำเร็จแล้ว กิจอื่นอันจะต้องทำเช่นนี้ไม่มีอีก.

วิชา ๓ นี้ ญาณ ๓ ก็เรียก. วิชา ๓ นี้ ท่านกล่าวว่า เป็นองค์แห่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงบรรลุมาโดยลำดับในยามสามแห่งราตรี. ความระลึกชาติได้ ดังแสดงไว้ในนิทเทศ เป็นองค์แห่งพระสัมมาสัมโพธิญาณได้อย่างไร น่าพิจารณาดู หรือว่าระลึกชาติได้เช่นนั้นแล้ว หายตื่นหายหวาดใน

ความเวียนเกิดเวียนตาย เห็นเป็นคติแห่งธรรมดา เกิดอนัตตานุ-
ปัสสนาขึ้นเอง เช่นนี้ชอบกลอยู่. ญาณนี้ท่านกล่าวว่ากำจัดโมหะ
กำบังชั้นธันดาน ส่อว่าเป็นอนัตตานุปัสสนา สมเป็นองค์แห่งพระ
สัมมาสัมโพธิญาณ. จตุปปาตญาณ ปรรากเหล่าสัตว์อื่นผู้เวียนเกิด
เวียนตาย คู่เดียวกับบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปรรากตนตามนิตเทส
เต็มปรรากคติแห่งสัตว์นั้นด้วย ดูเหมือนแสดงว่าไม่ใช่แต่เวียน
เกิดเวียนตายเท่านั้นเป็นคติแห่งธรรมดา ความเป็นไปตามอำนาจ
กรรม ก็เป็นคติแห่งธรรมดาอีกเหมือนกัน. ญาณนี้ ท่านกล่าวว่ากำจัด
โมหะกำบังกัมมัสสกตา จะกล่าวว่ากำจัดโมหะเป็นเหตุชื้อถือไร้เหตุ
เช่นศีลพตปรามาสและมิจนาทิจูฎก็ไ้ จัดเป็นองค์แห่งพระสัมมา-
สัมโพธิญาณชอบอยู่. อาสวัคขยญาณไม่ทำกิจเพียงรู้เท่านั้น รู้จักน้อม
ความรู้้นั้นมาเป็นอุปการะทำอาสวะให้สิ้นได้ด้วย จัดเป็นพระสัมมา-
สัมโพธิญาณชอบแท้. ในความแห่งวิชา ๓ นี้มีอยู่เพียงไร ของนักธรรม
จงสอดส่องถือเอาเอง.

วิโมกข์ ๓

สุญญตวิโมกข์

อนิมิตตวิโมกข์

อัปพนฺหิตวิโมกข์.

บุ. ปฎ. ๓๑/๒๕๘.

สมาธิ ๓

สุญญตสมาธิ

อนิมิตตสมาธิ

อัปป์ณิหิตสมาธิ.

อ.จ. ดิก. ๒๐/๓๘๕.

อธิบาย: ศัพท์ว่า วิโมกข์ นั้นแปลว่า พ้น หมายความว่า
พ้นจากกิเลส ได้แก่พระอรหันต์. พระอรรรถกถาจารย์แก้วว่า ชนิดที่
ได้ชื่อว่า สุญญตวิโมกข์นั้น เพราะว่างจากราคะ โทสะ โมหะ. ชนิดที่
ได้ชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์นั้น เพราะหาราคะ โทสะ โมหะ เป็น
นิมิต คือเครื่องหมาย มิได้. ชนิดที่ได้ชื่อว่า อัปป์ณิหิตวิโมกข์นั้น
เพราะหาราคะ โทสะ โมหะ เป็นปณิธิ คือที่ตั้ง มิได้. แก่อย่างนี้
ความยังไม่ต่างจากกันออกไป โดยความ ทั้ง ๓ ชนิดนั้นไม่สัมปยุต
ด้วยราคะ โทสะ โมหะ จัดว่าเป็นประเภทเดียวกัน. ข้าพเจ้า
เข้าใจว่าทั้ง ๓ ชนิดนั้น คงมีลักษณะหรืออารมณ์ต่างกัน ไม่เช่นนั้น
แยกประเภทไว้ทำอะไร เรียกว่าวิโมกข์เท่านั้นก็พอ. ความเห็นย่อ
ของข้าพเจ้าว่า ได้แก่โลกุตตรธรรมสัมปยุตด้วยสมบัติ มีอารมณ์
ชนิดนั้น ส่วนสมาธินั้น ได้แก่ตัวสมบัติชนิดนั้น. จักออกมดี
มากไปก็จักเป็นคาคะเน ขอยุक्तिไว้เพียงเท่านี้.

* ในปฏิสัมภิทามรรค ขุททกนิกาย ๓๑/๒๕๘ แสดงว่า วิโมกข์ ๓ นี้ เกิดจากปัญญาพิจารณา
เห็นไตรลักษณ์ คือหลุดพ้นเพราะพิจารณาเห็น อนตตา เป็นสุญญตวิโมกข์, เห็น อนิจจัง เป็น
อนิมิตตวิโมกข์, เห็น ทุกข์ เป็น อัปป์ณิหิตวิโมกข์, แม้สมาธิก็อย่างเดียวกัน.

วิเวก ๓

กายวิเวก	สังคกาย
จิตตวิเวก	สังคจิต
อุปธิวิเวก	สังคกิเลส.

พ. มหา. ๒๕/๒๕. ๑๗๐.

อธิบาย: อยู่ในที่สังค จัดเป็นกายวิเวก. ทำจิตให้สงบ
ด้วยสมถภาวนา จัดเป็นจิตตวิเวก. ทำใจให้บริสุทธิ์จากกิเลสด้วย
วิปัสสนาภาวนา จัดเป็นอุปธิวิเวก.

สังขตลักษณะ ๓

ความเกิดขึ้น	ปรากฏ
ความดับ	ปรากฏ
เมื่อยังตั้งอยู่	ความแปร ปรากฏ.

อง. ดิก. ๒๐/๑๕๒.

อธิบาย: สองบทข้างต้นชัดแล้ว. อุทาหรณ์บทหลัง คนเป็น
เด็กแล้วแปรเป็นหนุ่ม แล้วแปรเป็นแก่.

สังขาร ๓

กายสังขาร	สภาพอันแต่งกาย
วจีสังขาร	สภาพอันแต่งวาจา
จิตตสังขาร	สภาพอันแต่งจิต.

ม. มุ. ๑๒/๕๕.

อธิบาย: ลมอัสสาสะปัสสาสะ ได้ชื่อว่ากายสังขาร เพราะ
ปรนปรือกายให้เป็นอยู่ วิตก กับ วิจารณ์ ได้ชื่อว่าวิสังขาร เพราะ
ตรึแล้วตรงแล้วจึงพูด ไม่เช่นนั้นวากันนั้นจักไม่เป็นภาษา เช่นคำ
ของคนละเมอหรือของคนเพ้อ. สัญญา กับ เวทนา ได้ชื่อว่าจิตตสังขาร
เพราะย่อมจิตใจให้มีประการต่าง ๆ คัจฉาน้ำย่อมอันจับผ้า.

สังขารม ๓

ปริยัตติสังขารม	ได้แก่คำสั่งสอน
ปฏิบัติสังขารม	ได้แก่ความปฏิบัติ
ปฏิเวธสังขารม	ได้แก่มรรค ผล นิพพาน.

ป. ตู. ตติย. ๕๒๓.

สมบัติ ๓

มนุษย์สมบัติ	สมบัติในมนุษย์
สวรรคสมบัติ	สมบัติในสววรรค์
นิพพานสมบัติ	สมบัติคือพระนิพพาน.

บุ. อุ. ๒๕/๑๒.

สิกขา ๓

อธิศีลสิกขา	สิกขาคือศีลยิ่ง
อธิจิตตสิกขา	สิกขาคือจิตยิ่ง
อธิปัญญาสิกขา	สิกขาคือปัญญายิ่ง

อง. ติก. ๒๐/๒๕๔.

อธิบาย: ปฏิปทาที่ตั้งไว้เพื่อศึกษา คือฝึกหัดไตรทวารไปตามชื่อว่าสิกขา. ในเบื้องต้น ควรหัดปฏิบัติรักษามารยาทกายวาจาให้เรียบร้อยปราศจากโทษสมควรแก่หมู่ก่อน นี่จัดเป็นศีลสิกขา. ในลำดับนั้น ควรหัดรักษาจิตให้อยู่ในอำนาจ อาจทำให้แน่แน่วควรแก่การงานในคราวต้องการ นี่จัดเป็นจิตตสิกขา. ในที่สุด ควรหัดใช้ปัญญา ให้รอบรู้สภาวะธรรมอันเป็นไปด้วยความเป็นเหตุและผลแห่งกันและกัน จัดเป็นปัญญาสิกขา. เพ่งธรรมอันอุกฤษฎ์ เรียกว่า อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา.

โศดาบัน ๓

เอกพีชี โกลังโกละ สัตตักขัตตูปรมะ.

อง. ทสก. ๒๔/๑๒๕.

อธิบาย: พระอรหันต์ผู้ได้บรรลุอรุณผลที่แรก เรียกว่า พระโศดาบัน แปลว่า ผู้แรกถึงกระแสพระนิพพาน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้แน่ว่าจะได้ตรัสรู้ในข้างหน้า มีประเภทเป็น ๓ ท่าน ผู้เยี่ยมในชั้นนี้ มีคติในมนุษย์โลก หรือในเทวโลกอีกเพียงคราวเดียว จักบรรลุพระอรหัตผลในภพที่เกิดนั้น เรียกว่าเอกพีชี แปลว่า มีพีชคือภพอันเดียว. พระโศดาบันเอกพีชนี ออกจะดีกว่าพระสกทาคามีผู้จะต้องไปเกิดในเทวโลกหนหนึ่งก่อน จุติจากนั้นแล้ว จึงจักมายังมนุษย์โลกนี้ และได้บรรลุพระอรหัต. ท่านผู้ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภพ ๒-๓ ภพแล้ว จึงได้บรรลุพระอรหัต เรียกว่าโกลังโกละ แปลว่า

ไปสู่กฺุละจากกฺุละ. กฺุละนี้หมายเอาภพ. ท่านผู้ท่องเที่ยวเกิดอยู่ซ้ำ
กว่านี้ แต่อย่างนานเพียง ๗ ชาติ และได้บรรลุพระอรหัตเรียกว่า
สัตตักขัตตูปรมะ แปลว่า มี ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง.

จตุกกะ หมวด ๔

อบาย ๔

นिरยะ	นรก
ติรัจฉานโยนิ	กำเนิดรัจฉาน
ปีตติวิสัย	ภูมิแห่งเปรต
อสุรกาย	พวกอสุระ.

บุ. อิติ. ๒๕/๓๐๑.

อธิบาย: ภูมิ กำเนิดหรือพวก อันหาความเจริญมิได้ จัดเป็นอบาย. นირยะ ท่านว่าเป็นภูมิที่ลงโทษคนผู้ทำบาปตายแล้วไปเกิดขึ้น ณ ที่นั่น มีนายนิรยบาลเป็นผู้ทำกรรมกรณต่าง ๆ ให้ได้ความเดือดร้อน แสดงโดยบุคคลาธิษฐานด้วยตุ๊กไฟลวกและตุ๊กประหาร ความเข้าใจของพวกพราหมณ์ครั้งเวทิกสมัย คือยุคถือลัทธิตามพระเวทว่า คนทำบาปตายไปแล้วถูกพระยมชำระแล้วลงโทษให้ตกนรก และต้องเสวยกรรมกรณต่าง ๆ แต่ในปูนหลังกล่าวเพียงนรก และคนทำบาปไปเกิดเองในภูมินั้น การถูกเพลิงลวกหรือตุ๊กประหาร ก็เป็นอยู่ในภูมินั้นเอง ไม่กล่าวถึงนายนิรยบาล เป็นกลเม็ดอยู่. กำเนิดติรัจฉานที่ไม่มีภูมิเป็นที่อยู่ต่างหาก ต้องอาศัยมนุษยโลก ปรากฏแล้ว นอกจากนี้ ท่านว่ายังมีนาคและครุฑมีพิภพเป็นที่อยู่ มีพระราชานในพวกกันเอง เป็นสัตว์ผู้บริบูรณ์ แม้อย่างนั้น ท่านก็จัดเป็นอบาย เพราะไม่เป็นภัพบุคลเหมือนมนุษย์. ศัพท์ว่า เปรต แปลว่า ผู้ละ

ไปแล้ว หมายเอาผีผู้เคยเป็นมนุษย์มาก่อน ยังไม่ได้ไปถือกำเนิดอื่น
ได้ในศัพท์ สัมภเวสี ผู้แสวงหาที่เกิดในเมตตสูตร ภายหลังหมาย
เอาเฉพาะจำพวกทำบาปมีโทษไม่ถึงตกนรก แต่มีรูปร่างชวดทรงไม่
สมประกอบ ตกยาก ได้ความอดอยากเป็นล้นเหลือ เตื่อคร้อน
ไปในทางเป็นอยู่ของตนเอง. พวกเปรตนี้ ดูเหมือนอาศัยมนุษย์โลก
ก็มี พึงเห็นอย่างพวกเปรตพระญาติเก่าของพระเจ้าพิมพิสาร ซึ่ง
กล่าวถึงในติโรกฐตสูตร และในอรรถกถาแห่งสูตรนั้น ดูเหมือนมี
ภูมิสำหรับก็มี พึงเห็นอย่างพวกเปรตซึ่งกล่าวถึงในชาณุตโตสนีสูตร
นอกจากนี้ ยังมีเปรตอีกจำนวนหนึ่ง อยู่ปลุกตามลำพังในมนุษย์โลก
ได้เสวยสุขเสวยทุกข์ปนกัน มีวิมานอยู่ มีสมบัติ ได้เสวยสุขในวิมาน
ในวัน ครั้นค่ำลง ต้องออกจากวิมานไปปรับกรรมกรรมเหมือนสัตว์
นรกในคืน พอสว่างก็กลับวิมานได้อีก. อสุรกาย เป็นจำพวกที่
มัว ในบาลีไม่กล่าวถึงเลย ในอรรถกถาก็ได้พบเพียงสักว่าชื่อ ใน
ปทานุกรมสังสกฤต แก้อสุรศัพท์ว่าผู้เป็นอยู่ อธิบายว่า ได้แก่ผีเป็น
อทิสสมานกาย ประเภทที่ชั่ว ตรงกับผีไม่มีชื่อผู้เที่ยวหลอกมนุษย์
ให้ตกใจกลัว. ผีแปลกจากเปรตเพราะเที่ยวหลอก เปรตไม่หลอก
เป็นแต่คนไปพบเข้าเอง หรือเมื่อจะร้องทุกข์แก่คน ก็แสดงตัวให้เห็น
เป็นอทิสสมานกายหรือไม่ ๆ ชัด กล่าวถึงทั้ง ๒ อย่าง. อาหารของ
สัตว์นรก ท่านกล่าวว่ากรรม. อาหารของสัตว์ดิรัจฉาน เป็นตาม
ประเภทของมัน ที่เป็นส่วนใหญ่ ของเกิดในสรีระแห่งสัตว์ด้วยกัน
เป็นต้นว่าเนื้อและเลือดก็มี ของนับเข้าในภูตคาม เป็นต้นว่าหญ้าและ

ไปไม้ก็มี. อาหารของเปรต ท่านกล่าวว่ากรรมด้วย ผลทานอันญาติมิตรผู้ยังเป็นอยู่ในมนุษยโลกบริจาคนั้นแล้วอุทิศไปถึงด้วย. อาหารของอสุรกายไม่ได้ระบุนิวัด เทียบอาหารของยักษ์เลว ๆ ของเกิดในสรีระแห่งสัตว์ด้วยกันไม่เลือกว่าดีหรือเสีย สกปรกหรือไม่. ข้าพเจ้าจักเปรียบเทียบสัตว์นรก เปรต อสุรกาย เพื่อเป็นทางสันนิษฐาน สัตว์นรก เช่นคนโทษถูกรับอาญาแผ่นดิน ต้องเสวยกรรมกรรมอยู่ในพันธนาการ แต่รัฐบาลให้อาหารกินไม่ออดอยากมากนัก. เปรต เช่น คนตกทุกข์ได้ยาก ออดอยาก หาเลี้ยงปากเลี้ยงท้องได้โดยฝืดเคือง หากินในทางเที่ยวขอทาน. อสุรกาย เช่นคนออดอยากอย่างนั้นแล้ว เที่ยวลอบทำโจรกรรมในค้ำคืน ตลอดถึงการหลอกลวงเอาทรัพย์ของผู้อื่น.

อุปมาธรรม ๔

พิจารณาแล้วเสพของอย่างหนึ่ง

พิจารณาแล้วอดกลิ่นขงอย่างหนึ่ง

พิจารณาแล้วเว้นของอย่างหนึ่ง

พิจารณาแล้วบรรเทาของอย่างหนึ่ง.

ที. ปาฎิ. ๑๑/๒๓๖.

อธิบาย: ข้อต้นเสพของอันสบาย ต่างโดยเป็นจิ๋ว บิณฑบาตเสนาสนะ คิลานเภสัช บุคคลและธรรมเป็นต้น ที่เสพเข้ากุศลเกิดขึ้น และเจริญขึ้น อกุศลไม่เกิด ที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสิ้นไป. ข้อที่ ๒ อด

กลิ่นอารมณ์อันไม่เป็นที่เจริญใจ ต่างโดยหนาว ร้อน หิว ระบาย
ถ้อยคำเสียดแทง และทุกขเวทนาอันแรงกล้า. ข้อที่ ๓ เว้นของไม่
สบาย ต่างโดยประเภทอย่างนั้น ที่เสพเข้า อกุศลเกิดขึ้นและเจริญ
ขึ้น กุศลไม่เกิด ที่เกิดแล้วเสื่อมสิ้นไป. ข้อที่ ๔ บรรเทาอกุศลวิตก
อันสัมปยุตด้วยกาม ด้วยพยาบาท ด้วยวิหิงสา.

อัปมัณฺญา ๔

เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา.

ที. ที. ๕/๓๑๐.

อธิบาย: เมตตา โดยพหุชนะ ได้แก่ความสนิทสนม คือ
รักใคร่ เว้นจากราคะ โดยอรรถ ได้แก่ปรารถนาความสุขความเจริญ
เพื่อผู้อื่น. กรุณา โดยพหุชนะ ได้แก่ความห่วงใย เมื่อเห็นผู้อื่น
ได้ทุกข์ร้อน โดยอรรถ ได้แก่ความปรารถนาเพื่อจะปลดเปลื้องทุกข์
ของเขา. มุทิตา โดยพหุชนะ ได้แก่ความชื่นบาน โดยอรรถ ได้
แก่ความพลอยยินดีด้วย ในเมื่อเห็นผู้อื่นได้ดี. อุเบกขา โดยพหุชนะ
ได้แก่ความวางเฉย โดยอรรถ ได้แก่ความวางคนเป็นกลาง ในเมื่อ
จะแผ่เมตตากรุณาไปไม่บังควร เช่นเอาใจช่วยโจรเป็นตัวอย่าง หรือ
ในเมื่อจะพลอยยินดีด้วยสมบัติของอีกฝ่ายหนึ่ง จำจะยินดีด้วยวิบัติของ
อีกฝ่ายหนึ่ง เช่น ๒ ฝ่ายเป็นความกัน จะพลอยยินดีด้วยฝ่ายชำนะ
ก็จำจะยินดีด้วยความแพ้ของอีกฝ่ายหนึ่ง. ธรรม ๔ อย่างนี้ ที่แผ่โดย
เจาะตัวก็ดี โดยไม่เจาะตัวแต่ยังไม่จำกัดมุ่งเอาหมู่นี้หมู่นั้นก็ดี จัดเป็น

พรหมวิหาร แปลว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม โดยอธิบายว่า
พรหมโดยอุปบัติก็ดี พรหมโดยสมมติ คือ ผู้ใหญ่ก็ดี ย่อมอยู่ด้วย
ธรรมเหล่านี้. ที่แปลโดยไม่เจาะตัวไม่มีจำกัด จัดเป็นอัมปมัญญา
แปลว่า ภาวนามีสัตว์หาประมาณมิได้เป็นอารมณ์ เป็นปฏิปทาของ
ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้.

พระอรหันต์ ๔

สุกขวิปัสสโก	ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน
เดวิโช	ผู้ได้วิชาสาม
ฉฬภิญโญ	ผู้ได้อภิญญาหก
ปฏิสมุททิปปตโต	ผู้ถึงปฏิสัมภทา.

อธิบาย: สุกขวิปัสสโก แปลตามพยัญชนะว่า ผู้เห็นแจ้งอย่าง
แห่งแล้ง โดยอรรถ ได้แก่ท่านผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สำเร็จพระ
อรหันต์ มิได้ทรงคุณอย่างอื่นอีก. คุณ ๓ ประเภทเป็นเครื่องแปลก
แห่งพระอรหันต์อีก ๓ องค์ ฟังดูตามหมวด.

พระอริยบุคคล ๔

พระโสดาบัน
พระสกทาคามี
พระอนาคามี
พระอรหันต์.

ที. สี. ๘/๑๕๕.

หมายเอาท่านผู้ได้บรรลุอริยผลซึ่งจักแสดงข้างหน้า.

อริยวงศ์ ๔

ปฏิบัติทาทองพระอริยบุคคลผู้เป็นสมณะ เรียกว่าอริยวงศ์ แจกออกเป็น ๔ คือ สันโดษด้วยจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ ตามมีตามเกิดนับเป็น ๓ ยินดีในการเจริญกุศลและการละอกุศล ๑.

อง. จตุกก. ๒๑/๓๕.

อธิบาย: เนื่องจากผู้สันโดษนั้น ย่อมสรรเสริญคุณแห่งสันโดษอย่างนั้น ไม่ทำอเนสนา ก็แสวงหาไม่ควร เพราะเหตุปัจจัย ๓ นี้ ไม่ได้ก็ไม่ทรมนทรมาย ได้ก็บริโภคน ไม่คิดใจในปัจจัย ๓ นั้น ไม่ยกตนข่มผู้อื่น เพราะสันโดษและยินดีในภาวณาและปะหานั้น.

อรูป ๔

อากาศาณัญญาตนะ

วิญญาณัญญาตนะ

อาภิญญัญญาตนะ

เนวสัญญานาสัญญาตนะ.

ส. สพ. ๑๘/๓๒๖.

อธิบาย: ศัพท์ว่า อรูป นี้ นัยหนึ่งเป็นชื่อแห่งฉานมีวิภาค ดังนี้: พระโยคาวจรได้บรรลุรูปฉานที่ ๔ แล้ว พิจารณาเห็นปฏิภาคนิมิตแห่งกสิณ จนเป็นอากาศคือของว่างเปล่า เรียกว่าเพิกกสิณ แล้วค้ำนึ่งเป็นอารมณ์ว่าอากาศหาที่สุดมิได้ น่าจะได้แก่ไม่ทำในใจ

ถึงปฏิภาคนิมิตต์ หรือไม่เหนียวรูปเป็นอารมณ์ นี่เป็นอภิญญา
นัญญาตนะ เป็นอรุณที่ ๑. ในลำดับนั้น ล่วงอากาศเสีย
ถือเอาวิญญาณเป็นอารมณ์ว่าวิญญาณหาที่สุดมิได้ น่าจะได้แก่คำนี้
ถึงวิญญาณเป็นอารมณ์ นี่เป็นวิญญาตัญญาตนะ เป็นอรุณ
ที่ ๒. ในลำดับนั้น ล่วงวิญญาณเสีย ถือเอาความไม่มีอะไรเหลือ
สักน้อยหนึ่งเป็นอารมณ์ คือ เกือบไม่มีอะไรเป็นอารมณ์เลย นี่เป็น
อภิญญาตัญญาตนะ เป็นอรุณที่ ๓. ในลำดับนั้น ล่วงอารมณ์
เกือบไม่มีอะไรเหลือนั้นเสีย จนเป็นผู้มีสัญญาคือความรู้สึกตัวก็มีใช้
เป็นผู้หาสัญญามีได้ก็มีใช้ นี้จัดเป็นเนวสัญญานาสัญญาตนะ เป็น
อรุณที่ ๔.

อีกนัยหนึ่ง เป็นชื่อแห่งภพ มีอธิบายดังนี้: ผู้ได้ออรุณนั้น
ล้วนเป็นส่วนโลกิยะ จุตจากอรรถภาพนั้นแล้ว ไปเกิดในพรหมภพมี
ประเภทเป็น ๔ มีชื่อเหมือนอย่างนั้นตามกำลังฌานของตน.

อวิชา ๔

ไม่รู้ในทุกข์

ไม่รู้ในทุกข์สมุทัย

ไม่รู้ในทุกข์นิโรธ

ไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา.

ดี. สพ. ๑๘/๓๑๕.

อาหาร ๔

กวจิการอาหาร	อาหารคือคำข้าว
ผัสสาหาร	อาหารคือผัสสะ
มโนสัญเจตนาหาร	อาหารคือมโนสัญเจตนา
วิญญาณาหาร	อาหารคือวิญญาณ.

ม. มุ. ๑๒/๘๕.

อธิบาย: ธรรมอันได้ชื่อว่าอาหารนั้น เพราะเป็นปัจจัยนำผล
มา. อาหารชนิดที่กลืนกินนั้น ย่อมเลี้ยงร่างกายให้เป็นไป. ผัสสะ
นั้น หมายเอาความประจวบกันแห่งอายตนะภายในภายนอก และ
วิญญาณ เป็นปัจจัยแห่งเจตสิกอันจะพึงเกิดโดยวิถี มีเวทนาเป็นต้น.
มโนสัญเจตนา นั้น หมายเอาความจงใจ เป็นปัจจัยแห่งการทำ
การพูด การคิด ซึ่งจัดเป็นกรรม. วิญญาณ มีวิภาคเป็น ๒
วิถีวิญญาณ ได้แก่จิตในแถว เกิดทางทวาร ๖ ปฏิสนธิวิญญาณ
ได้แก่วิญญาณในปฏิสนธิแรกเกิด. วิถีวิญญาณ เป็นอันกล่าวถึง
ในผัสสาหารแล้ว โดยเอกเสสนัย น่าจะได้แก่ปฏิสนธิวิญญาณอัน
เป็นปัจจัยแห่งนามรูป กล่าวโดยสมมติ คือ ทัศนภาพข้างหน้าอัน
จะเจริญขึ้นโดยลำดับ ได้ในองค์แห่งปฏิจัสมุขบาท วิญญาณปัจจุยา
นามรูป ซึ่งแปลว่า นามรู้ย่อมเกิดมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย.

อุปาทาน ๔

กามุปาทาน	ถือน้ำมันกาม
ทิฏฐุปาทาน	ถือน้ำมันทิฏฐิ
สีลัพพตูปาทาน	ถือน้ำมันศีลพรต
ลัตตวาทูปาทาน	ถือน้ำมันวาทะว่าตน.

ม. มุ. ๑๒/๑๓๒.

อธิบาย: ถือน้ำมันข้างเลว ได้แก่ถือน้ำมัน จัดเป็นอุปาทาน. ถือน้ำมันวัตถุกามด้วยอำนาจกามตัณหา หมกมุ่นอยู่ว่านั่นของเรา จนเป็นเหตุอิสสารหรือหึง จัดเป็นกามุปาทาน. ถือน้ำมันความเห็นผิดด้วยอำนาจหัวคือ จนเป็นเหตุเดียวกันทะเลาะกัน จัดเป็นทิฏฐุปาทาน. ถือน้ำมันศีลพรต คือ ธรรมเนียมที่เคยประพฤติมาจนชิน ด้วยอำนาจความเชื่อว่าขลัง จนเป็นเหตุหัวคือมงาย จัดเป็นสีลัพพตูปาทาน. ถือเราถือเขาด้วยอำนาจมานะ จนเป็นเหตุถือพวก จัดเป็นลัตตวาทูปาทาน.

โอฆะ ๔

กาโมฆะ	โอฆะคือกาม
ภโวฆะ	โอฆะคือภพ
ทิฏฐิโฆฆะ	โอฆะคือทิฏฐิ
อวิชโฆฆะ	โอฆะคืออวิชา.

ส. มหา. ๑๕/๘๘.

โยคุ ๔ อาสวะ ๔ เหมือนกัน.

อง. จตุกก. ๒๑/๑๓.

อธิบาย: กาม ภพ อวิชชา ฟังรู้โดยนัยอันกล่าวแล้วใน
อาสวะ ๓. ทิฏฐิ หมายถึงเอาทิฏฐิ. สภาพ ๔ นี้ ได้ชื่อว่าโอะมะ*
เพราะเป็นจุดกระแสน้ำอันท่วมใจสัตว์. ได้ชื่อว่าโยคะ เพราะประกอบ
สัตว์ได้ในภพ. ได้ชื่อว่าอาสวะ เพราะเป็นสภาพหมักหมมอยู่ในสันดาน.

กิจในอริยสัจ ๔

ปริชญา	กำหนดรู้ทุกขสัจ
ปหานะ	ละสมุทัยสัจ
ตั้งฉิกระณะ	ทำให้แจ้งนิโรธสัจ
ภาวนา	ทำมรรคสัจให้เกิด.

ถึ. มหา. ๑๕/๕๓๕.

อธิบาย: อริยมรรคเมื่อเกิดขึ้นย่อมทำกิจ ๔ นี้ในขณะเดียวกัน.

ฌาน ๔

ปฐมฌาน	ฌานที่ ๑
ทุติยฌาน	ฌานที่ ๒
ตติยฌาน	ฌานที่ ๓
จตุตถฌาน	ฌานที่ ๔

ม. มุ. ๑๒/๓๓.

อธิบาย: การเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นอัปปนาสมาธิ เรียก

* โอะมะ ได้แก่กระแสน้ำที่หลากไหลท่วม ได้ในคำว่า "สุดต คามิ มโหโว มจจุ
อาทาย คจฺจติ" ความตายจุดกระแสท่วมใหญ่ ย่อมพัดพาชาวบ้านกลับไป.

ว่าฉาน. ฉานนั้นจัดเป็น ๔ ชั้น เรียกชื่อตามลำดับปฐมสังขยา ประณีตขึ้นไปกว่ากันโดยลำดับ. ปฐมฉานมีองค์ ๕ คือ ยังมีตริภิก ซึ่งเรียกว่าวิตก และยังมีตรองซึ่งเรียกว่าวิจารณ์ เหมือนอารมณ์แห่งจิตของคนสามัญ แต่ไม่ประกอบด้วยกิเลสกรรมและอกุศลธรรม ซ้ำ มีปีติคือความอิ่มใจ และสุขคือความสบายใจเกิดแต่วิเวกคือความสงบ กับประกอบด้วยจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งลงไป ซึ่งเรียกว่าเอกัคคตา. ทุคตฉานมีองค์ ๓ ละวิตกวิจารณ์เสียได้ คงอยู่แต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิกับเอกัคคตา. ตติยฉานมีองค์ ๒ ละปีติเสียได้ คงอยู่แต่สุขกับเอกัคคตา. จตุตถฉานมีองค์ ๒ เหมือนกัน ละสุขเสียได้กลายเป็นอุเบกขา คือเฉย ๆ กับเอกัคคตา. ฉาน ๔ นี้ จัดเป็นรูปฉาน เป็นรูปสมาบัติ มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ สงเคราะห์เข้าในรูปาวจรภูมิ.

ทักษิณาวิสูทธิ ๔

ทักษิณบางอย่าง	บริสุทธฝ่ายทายก	มิใช่ฝ่ายปฏิบัติ
ทักษิณบางอย่าง	บริสุทธปฏิบัติ	มิใช่ฝ่ายทายก
ทักษิณบางอย่าง	ไม่บริสุทธทั้งฝ่ายทายก	ทั้งฝ่ายปฏิบัติ
ทักษิณบางอย่าง	บริสุทธทั้งฝ่ายทายก	ทั้งฝ่ายปฏิบัติ.

อง. จตุกก. ๒๑/๑๐๔.

อธิบาย: ของทำบุญ เรียกว่าทักษิณ. ทายกเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม บริจาคทักษิณาให้แก่ปฏิบัติผู้ทุกศีล มีบาปกรรม

ทักษิณานั้น จักว่าบริสุทธิ์ฝ่ายทายก มิใช่ฝ่ายปฏิบัติทัก. ทายกเป็นผู้
ทาศีล มีบาปกรรม บริจาคทักษิณาให้แก่ปฏิบัติทาศีลผู้มีศีล มีกัลยาณ-
กรรม ทักษิณานั้น จักว่าบริสุทธิ์ฝ่ายปฏิบัติทาศีล มิใช่ฝ่ายทายก. ทั้ง
ทายกทั้งปฏิบัติทาศีลเป็นผู้ทาศีล มีบาปกรรม ทักษิณาอันทายกบริจาค
แก่ปฏิบัติทาศีลนั้น ย่อมไม่บริสุทธิ์เลย. ทั้งสองฝ่ายเป็นผู้มีศีล มี
กัลยาณกรรม ทักษิณาอันทายกบริจาคแก่ปฏิบัติทาศีลนั้น ย่อมบริสุทธิ์
พร้อมทั้งสองฝ่าย.

ธรรมสมาทาน ๔

ธรรมสมาทานบางอย่าง ให้ทุกข์ในปัจจุบัน และมีทุกข์เป็นวิบาก
ต่อไป.

ธรรมสมาทานบางอย่าง ให้ทุกข์ในปัจจุบัน แต่มีสุขเป็นวิบาก
ต่อไป.

ธรรมสมาทานบางอย่าง ให้สุขในปัจจุบัน แต่มีทุกข์เป็นวิบาก
ต่อไป.

ธรรมสมาทานบางอย่าง ให้สุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบาก
ต่อไป.

ม. มุ. ๑๒/๕๕๖.

อธิบาย: ธรรมสมาทาน ได้แก่การทำกรรม อุทาหรณ์มา
ในบางพระสูตร อย่างต้น ประพฤติกุศลกรรมบถฝืนใจได้เสวย
ทุกข์โทมนัส. อย่างที่ ๒ ประพฤติกุศลกรรมบถได้ด้วยความยากลำบาก

อย่างที ๓ ประพฤติกุศลกรรมด้วยความพอใจ ได้เสวยสุขโสมนัส.
อย่างที ๔ ประพฤติกุศลกรรมด้วยความพอใจ ได้เสวยสุขโสมนัส.
ขยายความอย่างที ๑ เช่นคนคบคนพาล ถูกคนพาลล่อพาตัวไปปล้นเอา
ทรัพย์ของคนอื่น ผู้นั้นไม่สมควรทำเลย แต่หลวมตัวเข้าไปเสียแล้ว
ถ้าไม่ทำกับมัน กลัวมันจะมาเสีย ต้องจำใจทำ. อย่างที ๒ คนช่วย
ชีวิตแห่งผู้อื่น ด้วยฝ่ายอันตราย เช่นช่วยคนตกน้ำ. อย่างที ๓ คน
หากินโดยทางมิฉฉาอาชีพะ หาทรัพย์ได้คล่องๆ เช่นรับของโจรหรือ
รับสินบน. อย่างที ๔ คนมีทรัพย์ จ่ายทรัพย์ของตนเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น
ได้รับความเบิกบานใจ. คนผู้ทำบาป ตายแล้วยอมไปสู่สุคติ. คนผู้ทำ
บุญ ตายแล้วยอมไปสู่สุคติ.

บริษัท ๔

ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา.

อง. จตุกก. ๒๑/๑๗๘.

บริษัท ๔

กษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดี สมณะ.

อง. จตุกก. ๒๑/๑๗๕.

บุคคล ๔

อุคฆติตัญญู ผู้ารู้ธรรมพาท่านยกหัวขึ้นแสดง.

วิปจิตัญญู ผู้ารู้ธรรมต่อเมื่อท่านอธิบายความแห่งหัวขึ้น.

เนยยะ ผู้พออนะนำได้.

ปทปรมะ ผู้มีบทเป็นอย่างยิ่ง.

อง. จตุกก. ๒๑/๑๘๓.

อธิบาย: บุคคลที่ ๑ เป็นผู้มีปฏิภาณเป็นอย่างดี ท่านผู้เทศนา ยกเพียงหัวข้อขึ้นแสดง ก็เข้าใจแล้ว ตัวอย่างเช่นพระอัสสชิแสดง แก่พระสารีบุตรครั้งยังเป็นปริพาชกว่า ความเกิดและดับแห่งธรรม ทั้งหลายเพราะเหตุ พระสารีบุตรเข้าใจในดีว่า หัวใจพระพุทธศาสนา ก็ถือว่าสิ่งนั้น ๆ สารพัดทุกอย่างเป็นเหตุและผลแห่งกันและกัน เกิด ขึ้นก็เพราะเหตุ ดับก็เพราะสิ้นเหตุ. บุคคลที่ ๒ มีปฏิภาณไม่ถึงอย่าง นั้น ต่อได้ฟังอธิบายความจึงเข้าใจได้ ตัวอย่าง พระปัญจวัคคีย์ ได้ฟังพระศาสดาตรัสว่า ปัญจจันท์เป็นอนัตตา แล้วทรงอธิบายว่า ถ้าปัญจจันท์เป็นอนัตตาแล้วไซ้ร้ ปัญจจันท์นั้นก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่อ ความลำบาก และจะพึงปรารถนาได้ตามใจว่า ของจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ท่านเข้าใจแล้ว. บุคคลที่ ๓ ได้แก่ผู้พอจะ ฝึกสอนอบรมได้ต่อไป อย่างคนสามัญ. บุคคลที่ ๔ ได้แก่บุคคล ผู้สักว่าพึง ไม่ยังประโยชน์ให้สำเร็จเพราะการฟัง.

ปฎิปทา ๔

ทุกุขา ปฎิปทา ทนุธาภิญญา ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า

ทุกุขา ปฎิปทา จิปุภาภิญญา ปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว

สุขา ปฎิปทา ทนุธาภิญญา ปฏิบัติสะดวก แต่รู้ได้ช้า

สุขา ปฏิปทา จิบุปภาภิญญา ปฏิบัติสะดวก ทั้งรู้ได้เร็ว.

อง. จตุกก. ๒๑/๒๐๐.

อธิบาย: นี่หมายเอาความปฏิบัติของภิกษุผู้ได้บรรลุธรรมพิเศษ.
ปฏิบัติที่ ๑ พึงเห็นเช่นของพระจกขุपालเถระ ท่านถือเนสัชชิกธุดงค์
ไม่นอนตลอดพรรษาจนจกขุบอด ได้ความลำบาก ได้บรรลุธรรมพิเศษ
ก็ซ้ากว่าพวกสหาย. ปฏิบัติที่ ๒ พึงเห็นเช่นของภิกษุผู้อาพาธ ได้
เสวยทุกขเวทนาถ้ำคือเอาเป็นอารมณ์ พอได้บรรลุธรรมพิเศษแล้วก็
ดับจิต ที่เรียกว่าชีวิตสมสีสี. ปฏิบัติที่ ๓ พึงเห็นเช่นของภิกษุเรียน
กัมมัฏฐานไม่ถูกแก่จริต ไม่ได้บรรลุธรรมพิเศษมานาน กว่าจะได้เรียน
กัมมัฏฐานถูกแก่จริต. ปฏิบัติที่ ๔ พึงเห็นเช่นของพระพาหิยะ ผู้ได้
ฟังธรรมเทศนาของพระศาสดาในระหว่างทางก็ได้บรรลุธรรมพิเศษ.

ปฏิสัมภทา ๔

อิตถปฏิสัมภทา	ปัญญาอันแตกฉานในอรรถ
ธัมมปฏิสัมภทา	ปัญญาอันแตกฉานในธรรม
นิรุตติปฏิสัมภทา	ปัญญาอันแตกฉานในนิรুক্তิ
ปฏิภาณปฏิสัมภทา	ปัญญาอันแตกฉานในปฏิภาณ.

ขุ. ปฏิ. ๓๑/๑๓๕. อง. ปญจก. ๒๒/๑๓๕.

อธิบาย: อรรถอย่างหนึ่ง หมายเอาความอธิบายแห่งภายิต
ความเข้าใจอธิบายอรรถแห่งภายิตย่อให้พิสดาร คุณพระมหากัจจายนะ

ได้รับยกย่องแห่งพระศาสดา จัดเป็นอรรถปฏิสัมภทา. อีกอย่างหนึ่งหมายเอาผล ความเข้าใจคาดหน้าถึงผลอันจักมี ด้วยอำนาจอนาคตตั้งสัญญา จัดเป็นอรรถปฏิสัมภทา. ธรรมอย่างหนึ่ง หมายเอาภยิตอันเป็นกระตุซึ่งเรียกว่าอุทเทส ความเข้าใจถือเอาใจความแห่งอรรถาธิบายนั้น ๆ ตั้งเป็นกระตุขึ้นได้ จัดเป็นธัมมปฏิสัมภทา. อีกอย่างหนึ่ง หมายเอาเหตุ ความเข้าใจสวหาเหตุในหนหลังด้วยอำนาจอดีตตั้งสัญญา จัดเป็นธัมมปฏิสัมภทา. นิรุกติ ได้แก่ภาษา ความเข้าใจภาษา รู้จักใช้ถ้อยคำให้คนเข้าใจตลอดถึงรู้ภาษาต่างประเทศ อาจชักนำคนให้นิยมตามคำพูด กล่าวสั้นว่าเข้าใจพูด จัดเป็นนิรุกติปฏิสัมภทา. ปฏิภาณ ได้แก่ความไหวพริบ ความเข้าใจ ทำให้สเหมาะสมในทันที ในเมื่อเหตุเกิดขึ้นโดยฉุกละหิม จัดเป็นปฏิภาณปฏิสัมภทา.

ภุมิ ๔

กามาจรภุมิ	ชั้นท่องเที่ยวอยู่ในกาม
รูปาจรภุมิ	ชั้นท่องเที่ยวอยู่ในรูป
อรุปาจรภุมิ	ชั้นท่องเที่ยวอยู่ในอรุป
โกฎุคตฺรภุมิ	ชั้นพ้นจากโลก.

บุ. ปฏิ. ๓๑/๑๒๒.

อธิบาย: ภาวะอันประณีตขึ้นไปเป็นชั้น ๆ แห่งจิตและเจตสิก เรียกว่าภุมิในที่นี้ แปลว่าชั้นหรือพื้นแพ ชั้นแห่งจิตและเจตสิกอัน

ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์ จัดเป็นกามาวจรภูมิ ได้แก่จิตและเจตสิกของสามัญญมนุษย์เป็นตัวอย่าง. ชั้นแห่งจิตและเจตสิกอันล่วงกามได้แล้ว แต่ยังปรารถนารูปธรรมเป็นอารมณ์ จัดเป็นรูปาวจรภูมิ ได้แก่จิตและเจตสิกของพระโยคาวจรผู้ได้ฌานมีกสิณ หรือรูปอย่างอื่นเป็นอารมณ์ เรียกว่ารูปฌาน. ชั้นแห่งจิตและเจตสิกอันล่วงรูปธรรมได้แล้ว ปรารถนารูปธรรมเป็นอารมณ์ จัดเป็นอรูปราวจรภูมิ ได้แก่จิตและเจตสิกของพระโยคาวจรผู้ได้ฌานมีอรูปรธรรม อย่างละเอียดเป็นอารมณ์ ที่เรียกว่าอรูปรฌาน. ชั้นแห่งจิตและเจตสิกอันล่วงโลกิยธรรมได้แล้ว ไม่กลับกลายมาข้างต่ำ จัดเป็นโลกุตตรภูมิ ได้แก่จิตและเจตสิกแห่งพระอริยเจ้า.

มรรค ๔

โศคาปัตติมรรค

สกทาคามีมรรค

อนาคามีมรรค

อรหัตตมรรค.

วิ. ญาณทสุสน. ตติย. ๑๑๕.

อธิบาย: ญาณคือความรู้เป็นเหตุละสังโยชน์ได้เด็ดขาด เรียกว่ามรรค. มรรคนั้นจำแนกเป็น ๔ ด้วยอำนาจกำจัดสังโยชน์แต่เพียงเอกเทศบ้าง ลิ่นเชิงบ้าง. ฟังรู้สังโยชน์ ๑๐ [จงดูในทศกะหมวด ๑๐] ก่อนแล้ว รู้วิภาคแห่งมรรคดังนี้:

๑. โสดาปัตติมรรค เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ คือสักกายทิฎฐิ
วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส.
 ๒. สกทาคามิมรรค เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ เหมือนโสดา-
ปัตติมรรค กับทำราคะ โทสะ โมหะ ให้
เบาลง.
 ๓. อนาคามิมรรค เป็นเหตุละโอรัมภาคียสังโยชน์ได้ทั้ง ๕.
 ๔. อรหัตตมรรค เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐.
- ตามนัยที่กล่าวมานี้ สกทาคามิมรรค ไม่จัดเหมือนมรรคอื่น

แฝงอยู่ในระหว่างโสดาปัตติมรรคกับอนาคามิมรรค. และคำว่าทำ
ราคะโทสะให้เบาลงนั้น ก็ไม่จัดว่าเพียงไร. สันนิษฐานได้เพียงว่า
ราคะโทสะที่แรงกล้า เป็นเหตุไปอบาย เช่นกามสุขุมิจฉาจารและ
พยาบาท สงบมาแต่ครั้งโสดาปัตติมรรคแล้ว แปลว่า ท่านผู้เป็น
โสดาบันฑ์ ไม่ทำกามสุขุมิจฉาจาร และไม่จองเวรแก่ผู้อื่น แต่ยังมี
ภรรยาสามีตามประเพณีโลก และยังมีโอรชผู้อื่น. ฝ่ายอนาคามิมรรค
กำจัดราคะ โทสะ นั้นสิ้นเชิง แปลว่าท่านผู้เป็นพระอนาคามีเป็นโสด
ไม่มีคู่ ไม่มีสมัครรักใคร่ในทางกาม ไม่มีโอรชซึ่งใคร. ราคะ โทสะ
อันสกทาคามิมรรคทำให้เบาลงนั้น แปลว่ายังมี แต่ไม่ใช่อย่างแรง
ร้าย จะอธิบายว่า มีห่าง ๆ หรือมีอย่างสุขุม ก็ไม่ปรากฏว่า
เพียงไรอีก และโมหะนั้นจะขาดเด็ดเพราะอรหัตตมรรค สกทาคามิ-
มรรคทำให้เบาลงได้เพียงไร ไม่จัดเหมือนกัน จึงยังเป็นมรรคที่มี
มีทางสันนิษฐานอีกอย่างหนึ่งว่า คนยังมีรัก มีโอรช มีหลง แต่เขา

ไม่เรียกว่าผู้ร้ง่าย ผู้โกรธง่าย ผู้หลงง่าย ทุกคนไป เขาเรียก
เฉพาะคนที่มีกิเลสเช่นนั้นเป็นเจ้าเรือน พระสกทาคามีไม่ใช่ผู้ร้ง่าย
ผู้โกรธง่าย ผู้หลงง่ายกระมัง แต่ก็ไม่พินมัว.

ผล ๔

โศคาปัตติผล

สกทาคามีผล

อนาคามีผล

อรหัตตผล.

ที. ปาฎิ. ๑๑/๒๔๐.

อธิบาย: ธรรมารมณ์อันเกิดสืบเนื่องมาแต่มรรค เสวยกำไร
ที่มรรคได้ทำไว้นั้น เรียกว่าผล. ผลนั้นก็มิชื่อเป็น ๔ ตามมรรค. จัก
แสดงข้ออุปมาเปรียบมรรคกับผลพอเล็งเห็น. สัตว์โยชน์เหมือนโรคใน
กาย มรรคเหมือนการรักษาโรคให้หาย ผลเหมือนความสุขสบาย
อันเกิดแต่ความสิ้นโรค. อีกอุปมาหนึ่ง สัตว์โยชน์เหมือนโจรในป่า
มรรคเหมือนกิริยาปราบโจร ผลเหมือนความสงบราบคาบเกิดมี
เพราะหมดโจร.

โยนิ ๔

ชลาพุชะ เกิดในครรภ์

อณฑชะ เกิดในไข่

สังเสทชะ เกิดในเก้าไคล
โอบปาติกะ เกิดผุดขึ้น.

ม. มุ. ๑๒/๑๔๗.

อธิบาย: กำเนิดเรียกว่าโยนิในที่นี้. กำเนิดชลาพุชะนั้น ได้แก่ กำเนิดมนุษย์และกำเนิดดิรัจฉานที่คลอดออกเป็นตัวเลือดคนม เช่น โคนกระบือ สุนัข แมว เป็นต้น. กำเนิดอัมตชะนั้น ได้แก่กำเนิดดิรัจฉานที่เกิดในไข่ก่อนแล้วจึงฟักออกเป็นตัว เช่น ไก่ เป็ด นก เป็นต้น. กำเนิดสังเสทชะ ท่านหมายเอากำเนิดดิรัจฉานที่เกิดในของโสมม เช่น หมูนอน. ถ้าแยกให้ชัดจากกำเนิดอัมตชะ ควรแบ่งดังนี้ จำพวกเกิดในไข่ฟักแล้วเป็นตัวเติบโตขึ้น นับเข้าในจำพวกสัตว์ จัดเป็นอัมตชะ. จำพวกเกิดในไข่ หรือไม่ปรากฏว่าเกิดจากอะไร เป็นชนิดหนอนและแมลงต่าง ๆ จัดเป็นสังเสทชะ. อีกอย่างหนึ่ง นำกำหนดว่า จำพวกมีเลือดแดง จัดเป็นอัมตชะ จำพวกมีเลือดเหลือง จัดเป็นสังเสทชะ โดยเค้าเงื่อนก็สมกัน. กำเนิดโอบปาติกะ ท่านว่า ได้แก่กำเนิดเทวดา และสัตว์นรก เป็นต้น เทวาก็ดี สัตว์นรกก็น่าไม่ได้เกิดด้วยกำเนิด ๓ ข้างต้น เกิดผุดขึ้นในทันใด โตใหญ่เป็นวิญญูชนทีเดียว หาได้เป็นทารกมาก่อนไม่ เมื่อจุดก็หายวับไป ไม่ทอดทิ้งซากไว้ ยังไม่แลเห็นอุทาหรณ์.

วรรณะ ๔

กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ [พาณิช] ศูทร [คนงาน].

ม. ม. ๑๓/๕๒๐.

วิบัติ ๔

ศีลวิบัติ	วิบัติแห่งศีล
อาจารย์วิบัติ	วิบัติแห่งอาจารย์
ทักขณวิบัติ	วิบัติแห่งทักขณ
อาชีพวิบัติ	วิบัติแห่งอาชีพ.

จุดลวค. ปจม. ๓๓๖.

อธิบาย: การประพฤตินเป็นคนทุศีล ไม่มีสังวร จัดเป็นศีลวิบัติ. การไม่รักษามรรยาท ทอดธุระเสีย จัดเป็นอาจารย์วิบัติ. มิจฉาทักขณ อันนำไปประพฤตินผิด จัดเป็นทักขณวิบัติ. มิจฉาอาชีพะ จัดเป็นอาชีพวิบัติ.

เวสารัชชญาณ ๔

พระตถาคตเจ้าไม่เห็นว่าเป็นใคร ๆ จักฟ้องพระองค์ได้โดยธรรมในฐานะ ๔ คือ

๑. ท่านบัญญัติว่าเป็นสัมมาสัมพุทธะ ธรรมเหล่านี้ ท่านยังไม่รู้แล้ว
๒. ท่านบัญญัติว่าเป็นชินาสพ อาสวะเหล่านี้ของท่าน ยังไม่สิ้นแล้ว
๓. ท่านกล่าวธรรมเหล่าใดว่าทำอันตราย ธรรมเหล่านั้น ไม่อาจทำอันตรายแก่ผู้สั่งเสพได้จริง
๔. ท่านแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้น

นักธรรมโท - ธรรมวิภาคปริเฉทที่ ๒ - หน้าที่ 58

ไม่เป็นทางสิ้นทุกข์โดยชอบแห่งคนผู้ทำตาม.

อ. จตุกก. ๒๑/๑๐. ม. มุ. ๑๒/๑๔๔.

จึงไม่ทรงครั้นคร้าม ปฏิญญาฐานของผู้เป็นโจก เปล่งพระ
สุรสิงหนาทในบริษัท ประกาศพระพรหมจักร.

ปัญหา หมวด ๕

อนุပ္พพิถา ๕

ทานถา	กล่าวถึงทาน
ศีลถา	กล่าวถึงศีล
สักคถา	กล่าวถึงสวรรค์
กามาทีนวกถา	กล่าวถึงโทษแห่งกาม
เนกขัมมานิสังสถถา	กล่าวถึงอานิสงส์แห่งความ ออกจากกาม.

มหาวคค. ปจม. ๔/๓๐.

อธิบาย: เทศนาที่แสดงไปโดยลำดับ เพื่อฟอกอัชฌาศัยของ
เวไนยให้หมดจดเป็นชั้น ๆ เรียกอนุပ္พพิถา มีนิยามเป็นพิเศษว่า ๕
อย่างนี้ ท่านกล่าวว่า เป็นพระธรรมเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดงใน
คราวที่ผู้ฟังมีอุปนิสัยสามารถจะบรรลุธรรมพิเศษ ก่อนแต่ทรงแสดง
อริยสัง. มีอรรถาธิบายว่า ในเบื้องต้น ทรงแสดงประโยชน์แห่ง
การให้ เพื่อละความเห็นแก่ตนและความตระหนี่เสียแล้ว มีใจเพื่อแผ่
สงเคราะห์ผู้อื่นด้วยกำลังทรัพย์ของตนเอง. ในลำดับนั้น ทรงแสดง
ประโยชน์แห่งศีล คือความประพฤติเรียบร้อย เพื่อเว้นจากเบียดเบียน
ผู้อื่น ไม่ทำภัยอันตรายให้เกิดขึ้นในหมู่ที่ตนเข้าอยู่ด้วย แลเพื่อ
รู้จักนับถือเขา. ในลำดับนั้น ทรงแสดงสมบัติคือความคิดความงาม
อันคนผู้ให้และคนผู้มีศีลจะพึงได้พึงถึงในมนุษยโลก ตลอดขึ้นไปถึง

สวรรค์ เป็นอัสสาทะ คือ รสอร่อยแห่งกาม เพื่อเห็นอนิสงส์แห่ง
ทานและศีลยิ่งขึ้น. ในลำดับนั้น ทรงแสดงอาทีนพแห่งกามว่า แม่
ให้สุขโดยประการ แต่ก็ยังเจือด้วยทุกข์ต่าง ๆ ไม่ควรเพลิดเพลินโดย
ส่วนเดียว ควรเบือนำด้วยเหมือนกัน. ในที่สุดทรงแสดงอนิสงส์
แห่งความออกจากกาม คือทำจิตไม่ให้หมกมุ่นอยู่ในกาม เพื่อยัง
ฉันทะให้เกิด. คนผู้ไม่เห็นแก่ตัว ให้ทรัพย์ของตนเกื้อกูลผู้อื่น มีศีล
ประพฤติเรียบร้อย ไม่ทำร้ายเขา และไม่เยอหยิ่ง ตั้งตนได้ในกาม-
สมบัติแล้ว ไม่เพลิดเพลินหมกมุ่นอยู่ในนั้น ยังแลเห็นโทษและเบื้อ
หน่าย มุ่งสุขอันสงบ ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีก เป็นผู้ควรรับเทศนาอย่างสูง
คืออริยสัจ เหมือนผ้าอันฟอกหมดจดแล้ว ควรรับน้ำย้อมมีประการ
ต่าง ๆ สุดแต่ผู้ย้อมจะน้อมไปฉะนั้น.

กามคุณ ๕

รูป เสียง กลิ่น รส โสภณัฐพะ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ.

ม. มุ. ๑๒/๓๓๓.

จักขุ ๕

มังสจักขุ	จักขุคือดวงตา
ทิพจักขุ	จักขุทิพย์
ปัญญาจักขุ	จักขุคือปัญญา
พุทธจักขุ	จักขุแห่งพระพุทธเจ้า
สมันตจักขุ	จักขุรอบคอบ.

ขุ. มหา. ๒๘/๕๒.

อธิบาย: จักขุ ๕ นี้ กล่าวว่าเป็นสมบัติของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า. พระองค์ย่อมทรงทอดพระเนตรเห็นแจ่มใส เห็นได้ไกล เห็นได้ไว ด้วยมังสจักขุ. พระองค์ย่อมทรงเล็งเห็นหมู่มสัตว์ผู้เป็นต่าง ๆ กันด้วยอำนาจกรรม ด้วยทิพจักขุ. พระองค์ย่อมทรงพิจารณาเห็นไฉยธรรม มีอริยสังข์เป็นอาทิ ด้วยปัญญาจักขุ. พระองค์ย่อมทรงพิจารณาเห็นอุปนิสัยของเวไนยสัตว์ ด้วยพุทธจักขุ. พระองค์ย่อมทรงทราบธรรมทั้งปวง ด้วยสมันตจักขุ คือพระสัพพัญญุตญาณ.

ธรรมชั้น ๕

ศีลชั้น	หมวดศีล
สมาธิชั้น	หมวดสมาธิ
ปัญญาชั้น	หมวดปัญญา
วิมุตติชั้น	หมวดวิมุตติ
วิมุตติญาณทัสสนชั้น	หมวดวิมุตติญาณทัสสนะ.

อง. ปลูกจก. ๒๒/๑๕๒.

อธิบาย: ความทำจิตให้หลุดพ้นจากอาสวะ ชื่อว่าวิมุตติ. ความรู้ ความเห็นว่า จิตหลุดพ้นแล้ว สืบมาจากวิมุตติ ชื่อว่า ญาณทัสสนะ. ธรรมอันจะพึงสงเคราะห์เข้าหมวดกันได้ จัดเข้าเป็นชั้นหนึ่ง ๆ เช่นอินทริยสังวร โภชนมัญญตา จัดเข้าในศีลชั้น. ชาคริยานุโยค และกายคตาสติ จัดเข้าในสมาธิชั้น. ธรรมวิจยะและกัมมัตสกตาญาณ จัดเข้าในปัญญาชั้น. ปหานะ และสังกิริยา จัด

เข้าในวิมุตติขั้น. ญาณทัสสนะส่วนโลกุตร จัดเข้าในวิมุตติญาณ-
ทัสสนขั้น. สาระ ๕ ก็เรียก.

ปิติ ๕

ขุททกาปิติ	ปิติน้อย
ขณิกาปิติ	ปิติน้อย
โอกันติกาปิติ	ปิติเป็นพัก ๆ
อุพเพคาปิติ	ปิติน้อย โลกโพน
ผรณาปิติ	ปิติน้อย.

วิ. ปจวิ. ปจม. ๑๘๒.

อธิบาย: ความอิ่มใจ เรียกปิติ. ชนิดหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้น ทำให้
ขนชัน ทำให้น้ำตาไหล จัดเป็นขุททกาปิติ. อีกชนิดหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้น
ทำให้รู้สึกเสียวแปลบ ๆ เปรียบเหมือนฟ้าแลบ จัดเป็นขณิกาปิติ.
อีกชนิดหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้น ทำให้ชุ่มซ่าแรงกว่าเสียวแปลบ ๆ เปรียบ
เหมือนคลื่นกระทบฝั่ง จัดเป็นโอกันติกาปิติ. อีกชนิดหนึ่ง เมื่อ
เกิดขึ้น ทำใจให้ฟู นำให้ทำการอื่นเว้นจากเจตนา เช่น เปล่งคำอุทาน
เป็นต้น จัดเป็นอุพเพคาปิติ. ปิตินี้ท่านกล่าวว่า บางทีทำกายให้
ลอยไปหรือโลดขึ้นก็ได้. อีกชนิดหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้น ทำให้รู้สึกซาบซ่า
ทั่วสรรพางค์ จัดเป็นผรณาปิติ. ถ้ายกเอาการทำให้ขนชันมาเป็น
ลักษณะแห่งผรณาปิติ ความจักแจ่มขึ้นมาก.

มัจฉริยะ ๕

อวาสมัจฉริยะ	ตระหนี่ที่อยู่
กุลมัจฉริยะ	ตระหนี่สกุล
ลาภมัจฉริยะ	ตระหนี่ลาภ
วัณนมัจฉริยะ	ตระหนี่วรรณะ
ธัมมัจฉริยะ	ตระหนี่ธรรม.

อง. นวก. ๒๓/๔๘๑.

อธิบาย: ความหวงถิ่น ไม่พอใจให้คนต่างค้ำ ต่างชาติ
ต่างนิกาย เข้ามาอยู่แทรกแซง จัดเป็นอวาสมัจฉริยะ. ความหวงสกุล
ไม่ยอมให้สกุลอื่นเข้ามาเกี่ยวดองด้วย จัดเป็นกุลมัจฉริยะ. ความหวงสกุล
อุปฐากของภิกษุ ไม่พอใจให้บารุงภิกษุอื่น คอยเกียดกันเสีย จัดเป็น
กุลมัจฉริยะในฝ่ายบรรพชิต. ความหวงทรัพย์พัสดุไม่ให้ผู้อื่น จัดเป็น
ลาภมัจฉริยะ. ความหวงคุณความดี ไม่ปรารถนาให้คนอื่นสู้ได้ จัด
เป็นวัณนมัจฉริยะ. อีกอย่างหนึ่ง วัณณะแปลว่า สีกาย ความหวง
สวยหวงงามอันเป็นกิเลสของหญิงสาว ก็นับเข้าในวัณนมัจฉริยะ. ความ
หวงธรรม หวงศิลปวิทยา ไม่ปรารถนาจะแสดงจะบอกแก่คนอื่น
เกรงว่าเขาจะรู้เทียมตน จัดเป็นธัมมัจฉริยะ.

มาร ๔

ขันธมาร	มารคือปัญญาขันธ
กิเลสมาร	มารคือกิเลส

อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร
มัจจุมาร มารคือมรณะ
เทวบุตรมาร มารคือเทวบุตร.

วิ. ฉอนสุสติ. ปฐม. ๒๓๐.

อธิบาย: ปัญจขันธ์ ได้ชื่อว่ามีมาร เพราะบางที่ทำความลำบาก ให้ อันเป็นเหตุเบียดเบียน จนถึงฆ่าตัวตายเสียเองก็มี. กิเลสได้ชื่อว่ามีมาร เพราะตกอยู่ในอำนาจแห่งมันแล้ว มันย่อมผูกมัดไว้บ้าง ย่อมทำให้เสียคนบ้าง. อภิสังขารคือกรรมฝ่ายอกุศล ได้ชื่อว่ามีมาร เพราะทำให้เป็นผู้ทรพล. มัจจุ คือมรณะ ได้ชื่อว่ามีมาร เพราะตัดชีวิตเสีย. เทวบุตรผู้มั่งร่ำรวย ได้ชื่อว่ามีมาร เพราะเป็นบุคคลลาภฐานแห่งสภาวะอันทำลายล้าง. จึงชื่อว่าเทวบุตรไม่ใช่เป็นมารทุกองค์ เป็นเฉพาะผู้มั่งร่ำรวย โดยนัยนี้ ปัญจขันธ์ก็ดี กิเลสก็ดี อภิสังขารก็ดี น่าจะหมายเอาเฉพาะส่วนอันให้ร้าย มัจจุ น่าจะหมายเอาในเวลาชีวิตกำลังเป็นประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน เช่นถ้ายังเป็นอยู่ต่อไปจะได้บรรลुरुธรรมพิเศษ เช่นพระศาสดาทรงปรารภถึงอาฬารดาบส และอุททกดาบส เมื่อครั้งทรงพระดำริหาผู้สมควรรับปฐมเทศนา หรือจักได้สั่งสอนมหาชน เช่นพระศาสดาทรงอธิบายพระชนมายุเมื่อแรกจะทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ข้าพเจ้าจึงแก้ไว้อย่างนี้.

วิญญาณ ๕

จักขุวิญญาณ วิญญาณทางดวงตา
โสตวิญญาณ วิญญาณทางหู

ฆานวิญญาณ	วิญญาณทางจมูก
ชีวหาวิญญาณ	วิญญาณทางลิ้น
กายวิญญาณ	วิญญาณทางกาย.

ที่. มหา. ๑๐/๓๔๔.

อธิบาย: อาศัยตากับรูป เกิดความรู้สึกรู้ขึ้น นี้เป็นจักขุวิญญาณ. อาศัยหูกับเสียง เกิดความรู้สึกรู้ขึ้น นี้เป็นโสตวิญญาณ. อาศัยจมูกกับกลิ่น เกิดความรู้สึกรู้ขึ้น นี้เป็นฆานวิญญาณ. อาศัยลิ้นกับรส เกิดความรู้สึกรู้ขึ้น นี้เป็นชีวหาวิญญาณ. อาศัยกายกับโผฏฐัพพะ เกิดความรู้สึกรู้ขึ้น นี้เป็นกายวิญญาณ. วิญญาณ ๕ นี้ ในพระอภิธรรมแยกเป็นประเภทหนึ่งต่างหากจากมโนวิญญาณ. และแยกเป็นประเภทน้อยออกไป เป็นกุศลวิบาก ๑ อกุศลวิบาก ๑ เรียกทวิปัญญาวิญญาณ จัดเข้าในจำพวกอเหตุกจิต คือจิตอันมิใช่เหตุ. ส่วนในพระสูตรรวมเข้ากับมโนวิญญาณ เป็นวิญญาณ ๖.

วิมุตติ ๕

ตพังกวิมุตติ	พ้นชั่วคราว
วิกขันภนวิมุตติ	พ้นด้วยสะกดไว้
สมุจเฉทวิมุตติ	พ้นด้วยเด็ดขาด
ปฏิบัติสัทธาวิมุตติ	พ้นด้วยสงบ
นิสสรณวิมุตติ	พ้นด้วยออกไป.

วิ. อภิญญา. ทุตติย. ๒๔๕.

อธิบาย: ความพ้นจากกิเลสได้ชั่วคราว เช่นเกิดเหตุเป็นที่ตั้งแห่งสังเวชขึ้น หายกำหนดในกาม เกิดเมตตาคขึ้น หายโกรธ แต่ความกำหนดและความโกรธนั้นไม่หายทีเดียว ทำในใจถืออารมณ์งาม ความกำหนดกลับเกิดขึ้นอีก ทำในใจถึงวัตถุแห่งอาฆาต ความโกรธกลับเกิดขึ้นอีก อย่างนี้จัดเป็นตทังควิมุตติ แปลว่าพ้นด้วยองค์นั้น ๆ. ความพ้นจากกิเลสได้ด้วยกำลังฌาน อาจระกคไว้ได้นาน ๆ กว่าตทังควิมุตติ แต่เมื่อฌานเสื่อมหายแล้ว กิเลสอาจเกิดขึ้นอีก อย่างนี้จัดเป็นวิคัมภณวิมุตติ. ความพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจอริยมรรค กิเลสเหล่านั้นขาดเด็ดไป ไม่กลับเกิดอีก อย่างนี้จัดเป็นสมุจเฉทวิมุตติ. ความพ้นจากกิเลสเนื่องมาจากอริยมรรคถึงอริยผล ไม่ต้องขวนขวายเพื่อละอีก เพราะกิเลสนั้นสงบไปแล้ว อย่างนี้จัดเป็นปฏิปัตสัทธวิมุตติ. ความพ้นจากกิเลสที่ยั่งยืนมาตลอดถึงเวลานสิ้นชีพ อย่างนี้จัดเป็นนิสสรณวิมุตติ.

เวทนา ๕

สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา.

ส. สพ. ๑๘/๒๘๓.

อธิบาย: สุขไม่มาเป็นคู่กับโสมนัส เช่นสุขมาในเวทนา ๓ หมายถึงทั้งสุขกายสุขใจ สุขมาเป็นคู่กับโสมนัส เช่นสุขในเวทนา ๕ นี้ หมายถึงเฉพาะสุขกาย. ทุกข์ไม่มาเป็นคู่กับโทมนัส หมายถึง

* วิมุตติ ๕ นี้ในปฏิสัมภิตามรรค เรียกว่า วิเวก ๕.

ทั้งทุกข์กายทั้งทุกข์ใจ ทุกข์มาคู่กับโทมนัส หมายเอาเฉพาะทุกข์
กาย. โสมนัสหมายเอาสุขใจ โทมนัสหมายเอาทุกข์ใจ. อุเบกขา
หมายเอาความเฉยแห่งใจ เพราะอุเบกขาทางกายไม่มี กายเป็น
ปกติอยู่จัดว่าเป็นสุข.

สังวร ๕

ศีลสังวร	ตำรวมในศีล
สติสังวร	ตำรวมด้วยสติ
ญาณสังวร	ตำรวมด้วยญาณ
ขันติสังวร	ตำรวมด้วยขันติ
วิริยสังวร	ตำรวมด้วยความเพียร.

วิ. สิล. ปจม. ๘. สท. ปฎิ. ๑๖.

สุทธาวาส ๕

อวิหา อตัปปา สุทัสสา สุทัสสี อกนิฏฐา.

ม. มุ. ๑๒/๕๒๖.

อธิบาย: ภพ ๕ นี้ อยู่ในพรหมโลก ๑๖ ข้างชั้นสูง ว่า
เป็นที่เกิดแห่งพระอนาคามี ผู้จุติจากภพนี้แล้ว ได้บรรลุพระอรหัต
แล้วนิพพานในภพที่เกิดนั้นบ้าง เลื่อนไปเกิดในภพที่สูงขึ้นไปกว่า
แล้ว จึงเป็นอย่างนั้นบ้าง จึงเรียกว่า สุทธาวาส แปลว่า ที่อยู่
แห่งท่านผู้บริสุทธิ์ เรียกเป็นชื่อต่างออกไปเป็น ๕ อย่างนี้ ตามชื่อ
เทพในชั้นนั้น.

พระอนาคามี ๕

อันตราปรินิพพานี ท่านผู้จะปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่
ทันถึงกึ่ง.

อุปหัจจปรินิพพานี ท่านผู้จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่ง
แล้ว จนถึงที่สุด.

สสังขารปรินิพพานี ท่านผู้จะปรินิพพานด้วยต้องใช้ความ
เพียร เร็วแรง.

อสสังขารปรินิพพานี ท่านผู้จะปรินิพพานด้วยไม่ต้องใช้ความ
เพียรนัก.

อุทซังโสโตกนิภูฏคามิ ท่านผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิภูฏ-
ภพ.

อง. ทสก. ๒๔/๑๒๘.

อธิบาย: ๔ องค์ข้างต้น ปรินิพพานในภพที่เกิดนั่นเอง, ๒ องค์
ข้างต้น กำหนดด้วยอายุ. ๒ องค์ข้างปลาย กำหนดด้วยความ
เพียร, องค์ข้างท้าย ต้องเลื่อนขึ้นไปเกิดในภพสูงขึ้นไป กว่าจะ
ถึงชั้นอกนิภูฏะ แล้วจึงปรินิพพานในภพนั้น. อะไรเป็นเหตุป็นพระ
อนาคามีให้ไปเกิดในภพต่ำหรือสูงกว่ากัน และอะไรเป็นเหตุป็น
ท่านให้ปรินิพพานเร็วช้าและยากง่ายกว่ากัน ข้าพเจ้ายังไม่พบท่าน
กล่าวไว้.

นิกกะ หมวด ๖

อภิญา ๖

อิทธิวิธี	แสดงฤทธิ์ได้
ทิพโสต	หูทิพย์
เจโตปริยญาณ	รู้จัดกำหนดใจผู้อื่น
บุพเพนิวาสานุสสติ	ระลึกชาติได้
ทิพจักขุ	ตาทิพย์
อาสวักขยญาณ	รู้จัดทำอาสวะให้สิ้น.

อง. นก. ๒๒/๓๑๑.

อธิบาย: อิทธิวิธี กล่าวไว้ในนิทเทสว่า แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ คนเดียวนิรมิตเป็นคนมากก็ได้ กลับเป็นคนเดียวอีกก็ได้ ล่องหน คือผ่านไปในวัตถุที่ขวางอยู่ เช่น ฝา กำแพง ภูเขา จุไปในที่แจ้งก็ได้. ดำดิน คือไปได้ดินแล้วผุดขึ้นในที่ปรารถนาจุดำในน้ำก็ได้. เดินน้ำ คือไปได้บนพื้นน้ำอันไม่แตกจุเดินบนพื้นดินก็ได้. เหาะ คือนั่งไปในอากาศจนกบินก็ได้ ลูบคลำพระจันทร์พระอาทิตย์ ด้วยมือก็ได้. ใช้อำนาจด้วยกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้. ทิพโสต มีนิทเทสว่า มีหูทิพย์หมดจดล่วงหูของสามัญมนุษย์ ฟังเสียง ๒ อย่างได้ คือทั้งเสียงทิพย์ ทั้งเสียงมนุษย์ ทั้งเสียงไกล เสียใกล้. เจโตปริยญาณ มีนิทเทสว่า กำหนดด้วยใจของตนแล้วรู้ได้ซึ่งใจของบุคคลอื่นอันบริสุทธิ์หรือเศร้าหมองอย่างไร. อีก ๓ อย่างอธิบาย

ไว้แล้วในวิชา ๓. อภิญญา ๕ ข้างต้นนั้น ตามนิเทศดูเป็นพื้น
ธรรมดาของมนุษย์ แต่ก็ยังมีกิจการของมนุษย์เทียบได้เป็นหลาย
อย่าง คนเดียวเป็นคนมาก มีคนเดียวทำการได้หลายหน้าที่ เทียบ
ตัวอย่างพระราชารองค์เดียวครองได้หลายอาณาจักร. คนมากเป็นคน
เดียว มีการรวมสามัคคีของเอกชนเข้าเป็นคณะเทียบ ตัวอย่าง
พระสงฆ์นี้เอง. ล่องหนและดำดินมีการขุดอุโมงค์เทียบ. เดินน้ำมีการ
เดินบนน้ำแข็งคนในประเทศหนาวจัดเทียบ. เหาะมีการใช้อากาศ-
ยานเทียบ ลูกคำพระจันทร์พระอาทิตย์ด้วยมือได้ มีการรู้จักคำนวณ
คติของพระจันทร์พระอาทิตย์ตลอดถึงจันทรุปราคา และสุริยุปราคา
ได้แม่นยำเทียบ. ใช้อำนาจด้วยกายไปตลอดพรหมโลก มีรู้จัก
คำนวณคติของดาวเคราะห์และฐานะของดาวฤกษ์ได้เทียบ ฟังเสียง
ทิพย์ได้ มีรู้จักสังเกตอาการแห่งฐานที่กัณฑ์กับทั้งคนและพืชแล้ว อาจ
สันนิษฐานไว้ว่าเป็นอย่างไร จูว่าได้รับบอกเทียบ ฟังเสียงไกลได้
มิได้ยืนข่าวในถิ่นไกลที่เรียกว่าหูไวเทียบ ในบัดนี้ มีฟังโทรศัพท์
เทียบด้วย. เจโตปริยญาณ มีการทายใจและกำหนดรู้อัธยาศัยเทียบ.
ระลึกชาติได้ มีการรู้พงสาวดารแห่งตนเทียบ. ทิพจักขุ มีรู้จัก
ตำนานแห่งคนอื่นเทียบ. ใจความแห่งอภิญญา ๖ นี้มีอยู่เพียงไร ขอ
นักธรรมจงสอดส่องแล้วลงสันนิษฐานเอาเอง.

อภิธาน [ฐานะอย่างหนัก] ๖

มาตุมาต หม่ามารดา

ปีตุมาต หม่าบิดา

อรหันตมต หม่าพระอรหันต์
โลหิตุปบาท ทำร้ายพระพุทธเจ้า จนถึงยังพระ
 โลหิตให้หื้อขึ้น
สังฆเภท ยังสงฆ์ให้แตกจากกัน
อัญญสัจฉกเทศ ถือศาสดาอื่น.

อง. นก. ๒๒/๔๘๖.

อธิบาย: คนผู้ฆ่ามารดาบิดาของตนเองได้แล้ว จักไม่ฆ่าคนอื่น
ในเมื่อตนจิตใจขึ้นมาเป็นอันไม่มี และชื่อว่าล้างผลาญสกุลของตน
ด้วย. คนฆ่าพระอรหันต์ผู้ประพฤติกาย วาจา ใจ บริสุทธ์ ไม่ได้คิดร้าย
ทำร้ายผู้ใดผู้หนึ่งเลย และเป็นที่น่าถือของมหาชน จักไม่ฆ่าคนอื่นผู้
ยังไม่สงบถึงนั้น ผู้ไม่เป็นที่น่าถือถึงนั้น เป็นอันไม่มี และชื่อว่า
ล้างผลาญที่น่าถือของมหาชนด้วย. คนผู้ทำร้ายพระศาสดาของตน
เองได้แล้ว เป็นหมดหลักในทางพระศาสนา คู่เดียวกับคนคิดกบฏ
ทำร้ายพระเจ้าแผ่นดินของตน. ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ให้แตกเป็นพรรค-
พวก แต่ละคนของตนยังทำลายได้แล้ว จักไม่คิดทำลายคณะอื่นเป็นอัน
ไม่มี เช่นเดียวกับคนยุแหย่ทำความแตกสามัคคีในชาติของตน. ๕ นี้
เรียกอนันตริยกรรม แปลว่ากรรมให้ผลในลำดับไป จัดเป็นครุกรรม
คือกรรมหนักในฝ่ายบาป. บทหลังข้าพเจ้าเข้าใจว่าหมายภิกษุผู้ไป
เข้ารีตเดียรฉัตรทั้งยังเป็นภิกษุ ที่เรียกว่า "ติตฺถิยปกฺกนฺตโก" ที่ห้าม
อุปสมบทอีก. ภิกษุเห็นปานนี้ เป็นผู้แตกจากคณะของตนไปเข้า

คณะอื่น แต่ไม่ได้ทำลายคณะเดิมของตน เหมือนภิกษุผู้ทำสังฆเภท
คู่เดียวกับคนโจทก์เจ้า ที่เขาเรียกว่า "ภักดีต่อไฟต่างดาวทำต่าง
แดน" เพราะอย่างนี้ ฐานะ ๖ นี้ แต่ละอย่าง ๆ จึงจัดเป็นอภิฐาน
ที่แปลว่าฐานะอันหนัก ผู้ถือพระศาสนาอย่างเคร่งครัดเพียงพระโศดบัน
ย่อมไม่ทำเลย.

จริต ๖

๑. รากจริต	มีรากะเป็นปกติ
๒. โทสจริต	มีโทสะเป็นปกติ
๓. โมหจริต	มีโมหะเป็นปกติ
๔. วิตกกจริต	มีวิตกเป็นปกติ
๕. สัทธาจริต	มีศรัทธาเป็นปกติ
๖. พุทธิจริต	มีความรู้เป็นปกติ.

วิ. กมฺมภูจฺจณคฺคห. ปจฺม. ๑๒๗.

อธิบาย: คนที่ ๑ มีปกติรักสวนรักงาม จะพึงแก้ด้วยพิจารณา
กายคตาสติ หรืออสุภกัมมัฏฐาน. คนที่ ๒ มีปกติหงุดหงิดโกรธ
ง่าย จะพึงแก้ด้วยเจริญเมตตา. คนที่ ๓ มีปกติเขลาขมง่าย จะ
พึงแก้ด้วยเรียนและถาม ด้วยการฟังธรรมและสนทนาธรรมโดยกาล
ด้วยอยู่กับครู. คนที่ ๔ มีปกตินึกพล่าน จะพึงแก้ด้วยสะกดอารมณ์
เช่นเพ่งกลิ่นหรือเจริญอานาปานัสสติกัมมัฏฐาน. คนที่ ๕ มีปกติ
เชื่อง่าย จะพียงนำไปด้วยถาเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส เช่นกล่าว

บทว่า สนฺทิฏฺฐิโก หมายความว่า ผู้ใดได้บรรลุ ผู้นั้นย่อมเห็น
เอง รู้เอง ไม่ต้องเชื่อตามคำผู้อื่น.

บทว่า อกาลิโก หมายความว่า ให้ผลในลำดับแห่งการบรรลุ
ไม่เหมือนผลไม้อันให้ผลตามฤดูกาล.

บทว่า เอหิปสฺสึโก หมายความว่า เป็นคุณอัศจรรย์คู่ของ
ประหลาด ที่ควรป่าวร้องกันมาดุษณี.

บทว่า โอปนยิโก หมายความว่า ความน้อมเข้าไปในใจของ
ตน หรือควรน้อมใจเข้าไปหา.

บทว่า ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ หมายความว่า ผู้ใด
ได้บรรลุ ผู้นั้นย่อมรู้แจ้งเฉพาะตน อันผู้อื่นไม่พลอยมาตามรู้ตามเห็น
ด้วยได้.

มติของข้าพเจ้าว่า พระธรรมในที่นี้ดูเหมือนท่านผู้แสดงไม่ได้
หมายจะแยกโดยวิภาค กล่าวรวมปนกันไป แต่เมื่อจะกล่าวแยก
บทว่า สุวากฺขาโต น่าจะได้ในปริยัติอย่างเดียว และได้ชื่ออย่าง
นั้น เพราะตรัสอิงเหตุและเพราะตรัสแต่พอดีเป็นกลาง ๆ ไม่หย่อน
ไม่ตึงด้วยก็ได้. ข้อว่าได้ในปฏิเวธนั้น ความอธิบายอยู่ข้างมัว แม้
พรรณนามากไปอย่างไรก็ไม่พ้นมัว และคำว่าปฏิบัติทากับพระนิพพาน
สมควรแก่กันและกันนั้น ปฏิบัติทาก็ได้แก่ปฏิบัติกันเอง แก้ไปข้าง
ปฏิบัติก่อนนั้นแลจึงจะกระจ่าง เพราะปฏิบัตินับเข้าในบทนี้ก็ได้ เพราะ
เป็นมัชฌิมาปฏิบัติและอนุพุทธปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติดีแล้ว ผลแห่ง

ปฏิบัติจึงจักปรากฏว่าดีตามกัน.

บทว่า สนฺทิจฺจโก อาจได้ในธรรมอื่นจากปฏิเวธด้วยก็ได้ เพราะปริยัติก็ต้องการความเข้าใจที่ได้แก่เห็นเอง ปฏิบัติก็ต้องการความรู้จัดทางที่ได้แก่เห็นเอง ในลำดับนั้นปฏิเวธจึงเกิด ที่ให้เจ้าตัวรู้ว่าทำให้แจ้งแล้ว.

บทว่า อกาลโก ก็เหมือนกัน เพราะผู้ฟังปริยัติยอมได้ปสาทะ และศรัทธาเป็นต้นในขณะที่ฟังนั่นเองก็มี ปฏิบัติยอมเป็นที่นิยมในกาลทุกเมื่อ ไม่เป็นไปในบางคราว และได้อนิสงส์แห่งความปฏิบัติในทันทีก็มี.

บทว่า เอหิปสฺสโก เปรียบด้วยการดูด้วยมังสจักษุ น่าจะได้ในปริยัติและปฏิบัติด้วย เพราะปริยัติเป็นคุณที่ควรจะชวนกันมาฟัง แลเพราะปฏิบัติเป็นคุณที่ควรจะชวนกันให้ทำตาม เพื่อจะได้ชมปฏิเวธด้วยน้ำใจ.

บทว่า โอปนยิโก น่าจะได้ในปฏิบัติด้วย เพราะแม้ปฏิบัติก็ควรน้อมเข้ามาด้วยทำตามหรือทำให้เกิดขึ้น.

บทว่า ปจฺจตุตฺติ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ ก็เหมือนกัน เพราะการปฏิบัติอันจะให้ผลดี อันผู้ปฏิบัติต้องรู้จักทำให้สมควรแก่ฐานะของตน.

เพราะอย่างนี้ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่า พระธรรมในที่นี้ ท่านผู้กล่าวไม่ได้หมายจะแยกโดยวิภาค กล่าวรวมกันไป. ไม่กล่าวถึง

ปฏิบัติธรรมบ้างเลย ไม่เป็นอุบายให้เกิดอุตสาหะ เมื่อไม่ปฏิบัติ
ปฏิบัติจะเกิดขึ้นไหน ปริยัติอันแสดงเพื่อชักนำไปปฏิบัติ ก็หา
ประโยชน์มิได้.

ปิยรูป สาดรูป หมวดละหก ๑๑ หมวด

๑. จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน.
๒. รูป เสียง กลิ่น รส โสภณัพพะ ธรรม.
๓. จักขุวิญญาณ กายวิญญาณ ฆานวิญญาณ
ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ.
๔. จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส
ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส.
๕. จักขุสัมผัสสชา เวทนา, โสตสัมผัสสชา เวทนา,
ฆานสัมผัสสชา เวทนา, ชิวหาสัมผัสสชา เวทนา,
กายสัมผัสสชา เวทนา, มโนสัมผัสสชา เวทนา.
๖. รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา
รสสัญญา โสภณัพพสัญญา รัมมสัญญา.
๗. รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา
รสสัญญาเจตนา โสภณัพพสัญญาเจตนา รัมมสัญญาเจตนา.
๘. รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา
รสตัณหา โสภณัพพตัณหา รัมมตัณหา.
๙. รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก

รสวิตก โภภุฏฐัพพวิตก รัมมวิตก.

๑๐. รูปวិการ สัททวิการ คันธวิการ

รสวิการ โภภุฏฐัพพวิการ รัมมวิการ.

ที่. มหา. ๑๐/๓๔๓.

อธิบาย: หมวดที่ ๑ อายุตนะภายใน หมวดที่ ๒ อายุตนะภายนอก หมวดที่ ๓ วิญญาณ คือความรู้สึกอายตนะภายใน เกิดเพราะอายุตนะ ๒ ประเภทนั้นพร้อมกันเข้า หมวดที่ ๔ สัมผัส คือความประจวบอายตนะภายใน เกิดเพราะการประจวบกันเข้าแห่งอายุตนะ ๒ ประเภทนั้นกับวิญญาณ หมวดที่ ๕ เวทนา คือความเสวยอารมณ์ เป็นสุขเป็นทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข เกิดเพราะสัมผัส หมวดที่ ๖ สัญญา คือความหมายรู้อายตนะภายนอก เกิดในลำดับแห่งเวทนา หมวดที่ ๗ สัญเจตนา คือความคิดอ่านอิงอายตนะภายนอก เกิดในลำดับแห่งสัญญา หมวดที่ ๘ ตัณหา อิงอายตนะภายนอก เกิดในลำดับแห่งสัญญา หมวดที่ ๙ วิตก คือความตรึงอายตนะภายนอก เกิดในลำดับแห่งตัณหา หมวดที่ ๑๐ วิการ คือความตรองอิงอายตนะภายนอก เกิดในลำดับแห่งวิตก.

ในธรรมเหล่านี้ วิญญาณและสัมผัสมีกิจต่างกันอย่างไร อยู่ข้างมัว. ในปฏิจจสมุปปาทส่วนอภิธรรมย่นว่า "สพายตนปจฺจยาผลฺโส" แปลว่าผัสสะ ย่อมเกิดมีเพราะอายุตนะ ๖ เป็นปัจจัย ในพระสูตรกล่าวถึงวิญญาณ ในระหว่างอายุตนะ ๖ และผัสสะ "จกฺขุณฺจปฏิจฺจ รุเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ตินฺณํ สงฺกตฺติ ผลฺโส"

แปลว่า อาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาณ ประจวบกันแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ. ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า ความรู้สึกสักว่าเห็นหรือได้ยิน เป็นต้น เป็นวิญญาณ ความรู้สึกพอใจไม่พอใจหรือพอเป็นกลาง ๆ อันเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนาตามประเภทเป็นผัสสะ. ยุक्तिเป็นอย่างไร ขอนักธรรมสนใจดูเถิด. ธรรมเหล่านี้ ได้ชื่อว่า เป็นปิยรูป สาทรูป โดยอรรถว่า เป็นสภาวะที่รักที่ชื่นใจ ด้วยเพ่งอิฏฐารมณ์เป็นที่ตั้ง เป็นบ่อเกิดแห่งตัณหา ตัณหาเมื่อเกิดย่อมเกิดในธรรมเหล่านี้ เมื่อดับย่อมดับในธรรมเหล่านี้.

สวรรค์ ๖ ชั้น

ชั้นจาตุมหาราชิก ชั้นดาวดึงส์ ชั้นยาม ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี.

ถ. มหา. ๑๕/๕๓๑.

อธิบาย: สวรรค์ ๖ ชั้นนี้ ถัดกันขึ้นไปโดยลำดับ.

ชั้นจาตุมหาราชิก เป็นต่ำที่สุด มีท้าวมหาราช ๔ องค์เป็นผู้ปกครอง, ๑. ท้าวธตรฐ มีพวกคนธรรมดาเป็นบริวาร ครองในทิสบูรณ ๒. ท้าววิรูปหก มีพวกกุ่มภัณฑ์เป็นบริวาร ครองในทิสทักษิณ ๓. ท้าววิรูปักษ์ มีพวกนาคเป็นบริวาร ครองในทิสปัสสิม ๔. ท้าวกุเวร มีพวกยักษ์เป็นบริวาร ครองในทิสอุดร.

ในอาฏานาฎยสูตร กล่าวถึงท้าวมหาราช ๔ องค์นี้ โดยอาการที่ร่วมกันว่า รู้จักอิฏฐารมณ์อยู่ด้วยพื่อนจับ มีโอรสองค์ละมาก ๆ ทรง

นามว่าอินทร์เหมือนกันทั้งนั้น เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา พรรณนาไว้โดยเฉพาะถึงด้านของท้าวภูเวกว่า มีราชธานีและนครต่าง ๆ มีแม่น้ำ มีสภาพที่ประชุมยักษ มีรุกขชาติและสกุลชาติต่าง ๆ ท้าวภูเวรนั้นมีปราสาทเป็นที่อยู่ มีช้าง มีม้า เป็นราชพาหนะ มีวอหรือเสลียง เป็นราชยาน ปกครองตลอดลงมาถึงอุตตรกุรุทวีป ที่อยู่ของมนุษย์ผู้ไม่ต้องทำอะไรไถนา บริโภคข้าวสาทิไม่ต้องหุงด้วยไฟน หุงในหม้อที่ไม่ต้องเอาขึ้นตั้งไฟหรือเอาขึ้นวางบนศิลาเพลิง ใช้โคบัง ปศุสัตว์อื่นบ้าง แทนม้า ใช้หญิงบ้าง ชายบ้างแทนพาหนะ. สันนิษฐานตามรัฐปสาทโนบาย ชั้นจาตุมหาราชิก น่าจะได้แก่อาณาจักรที่รวม ๔ ชนบทเข้ากันในสัมพันธไมตรี กล่าวโดยเฉพาะ น่าได้แก่ชมพูทวีปนี้เองในสมัยหนึ่ง และท้าวมหาราช ๔ องค์นั้น น่าเป็นวงศ์เดียวกันเป็นอินทรวงศ์ เพราะอย่างนี้จึงว่าโอรสเป็นอันมากทรงนามว่าอินทร์เหมือนกันทั้งนั้น.

ชั้นดาวดึงส์ เดิมที่เป็นที่อยู่แห่งพวกอสูร ท้าวเวปจิตติเป็นผู้ครอง ยังไม่ได้ยินว่ามีอะไรนอกจากเป็นป่า. ต่อมา ท้าวสักกเทวราช คือพระอินทร์กับเทพผู้สหจรรวม ๓๓ องค์เกิดขึ้น ณ ที่นั่น จึงเป็นสถานที่รุ่งเรือง มีเวชยันตปราสาท มีสุขัมมสภาที่ประชุมเทวดา มีสวนนันทวัน มีสวนจิตรลดา มีโปกขรณีสุนันทา เกิดขึ้นเพราะบุญญาภพของท้าวสักกเทวราชและพระราชนที. สถานที่นี้ตั้งเป็นเมืองสวรรค์ชื่อเทพนคร มีกำแพงล้อม มีเชิงเทินและหอรบ

พร้อมสรรพ. ท้าวเธอมีพระเทวี ๔ องค์ พระนางสุธัมมา พระนาง
สุจิตรา พระนางสุนันทา พระนางสุชาดา โปรดพระนางสุชาดามาก
เสด็จไปข้างไหนเอาไปด้วย. ท้าวเธอมีช้างเอราวัณ ๓ เศียรเป็นพระ
คชาธาร แต่มีคำกล่าวว่า ไม่ใช่ช้างจริง ๆ เป็นช้างเทวบุตรจำแลง
ขึ้น เพราะในสวรรค์ชั้นนั้น ไม่มีสัตว์ดิรัจฉาน แต่ในแห่งอื่นว่ามี
ครุฑ นอกจากนี้ ยังมีเวษยันตราขรตสำหรับทรง พระมาตลีเป็น
สารถี ม้าที่เทียมเป็นม้าจริงหรือม้าเนรมิตไม่ได้กล่าวไว้. พวกเทวดา
กับพวกอสูรไม่ปรองดองกัน ทำสงครามกันทุกปี ถึงหน้าดอกจิตต-
ปาตลิจของพวกอสูรบาน พวกอสูรยกพลมาทำสงครามกับเทวดา ต่าง
รุกได้บ้าง ต้องล่าบ้าง ในที่สุดพวกอสูรแพ้ ถูกพวกเทวดาจับตก
สมุทรลงไป ท้าวสักกเทวราชตั้งความเป็นเอกราชขึ้นได้ ปกครอง
ตลอดทั่วไป. ท้าวสักกเทวราชนั้น เสด็จออกในเทวสันนิบาต ณ พระ
แท่นบัณฑุกัมพลศิลา ภายใต้ต้นปาริฉัตตกะ. พระแท่นนั้น มีคำ
พรรณนาว่า มีสีเหลืองและนุ่มดุจฝ้ายกำพล เวลาประทับนั่งฟูบลงได้
เวลาเสด็จลุกขึ้นกลับฟูขึ้นได้อย่างเดิม เช่นเดียวกับเก้าอี้สปริง.

ในพุทธรูปบาทกาล มีคำเล่าว่า สมเด็จพระบรมศาสดา เสด็จ
ขึ้นไปทรงจำพรรษาในชั้นดาวดึงส์นี้พรรษาหนึ่ง ประทับ ณ พระแท่น
บัณฑุกัมพลศิลานั้น ทรงแสดงพระอภิธรรมปิฎกแก่พระพุทธรมาดา
ผู้เสด็จลงมาจากชั้นดุสิตในเทวสันนิบาต พอออกพรรษาแล้ว เสด็จ
ลงจากชั้นดาวดึงส์โดยทางบันไดแก้ว ทอง เงิน ที่เทวดานิรมิต ลงที่
เมืองสังกัสสะวัน โกศล.

เรื่องเทวาสุทธสงครามได้เค้าเงื่อนว่า หมายเอาสงครามในระหว่างพวกอริยกะผู้ยกมาจากเหนือ เข้าตั้งอยู่ในชมพูทวีป และพวกมีลักษณะผู้อยู่ ณ ที่นั้นมาเดิม เช่นนี้ส่องให้เห็นความตลอดว่า สวรรค์ชั้นนี้ ได้แก่ชมพูทวีปนี้เองในโบราณสมัย. ชั้นยาม มีท้าวสุยามเป็นผู้ปกครอง ยังไม่พบคำพรรณนาถึงสวรรค์ชั้นนี้. ชั้นดุสิต มีท้าวสันดุสิตเป็นผู้ครอง คุณเป็นชั้นศักดิ์สิทธิ์ กล่าวว่าเป็นที่เกิดและเป็นที่อยู่แห่งพระโพธิสัตว์ แห่งพระพุทธรูปดา พระพุทธรมาดา และแห่งท่านผู้วิเศษอื่น สมเด็จพระบรมศาสดาของเราก็ดำเนินปฏิบัติในชั้นนี้ เทวดาทิ้งหลาย เจริญเสด็จให้จุติลงมาถือปฏิสนธิในมนุษยโลก เพื่อตรัสเป็นพระพุทธเจ้าแล้วโปรดเวไนยนิกร แต่ไม่พลำพรรณนาถึงฐานะที่ นอกจากมิวิมาน. ชั้นนิมมานรดี มีท้าวสุณิมิตเป็นผู้ครอง มีพรรณนาว่า เทวดาชั้นนี้เป็นจำพวกบริบูรณ์ปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่งนิรมิตเอาเองได้. ชั้นปรนิมิตตวสวัตติ มีท้าวปรนิมิตตวสวัตติเป็นผู้ครอง มีพรรณนาว่า เทวดาชั้นนี้ ปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ได้ต้องนิรมิตเองเหมือนพวกเทวดานิมมานรดี มีเทวดาอื่นนิรมิตให้อีกที แต่เป็นอย่างนั้นทั้งชั้น เทวดาพวกไหนนิรมิตให้หาได้กล่าวชัดไม่ น่าจะได้แก่เทวดาชั้นนิมมานรดีกระมัง. เมื่อเป็นเช่นนี้ ชั้นนั้นย่อมมีอำนาจเหนือชั้นนิมมานรดี.

สวรรค์ ๖ ชั้นนี้ ไม่ได้เกี่ยวข้องกับธรรมเลย แต่กล่าวถึงในบาลีพระสูตรและอรรถกถา ผู้เชื่อง่าย ๆ ย่อมเชื่อดายไป ผู้เชื่อยากย่อมไม่สนใจเสียเลย ผู้คิดปริศนาธรรมย่อมตีความไปต่าง ๆ จึงนำมาแสดงไว้ในที่นี้ด้วยพอรู้เค้าเงื่อน เพื่อนำความเข้าใจให้ถูกทาง.

สัตตตะ หมวด ๗

อนุสัย ๗

กามราคะ ปฏิฆะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา มานะ ภวราคะ อวิชชา.

อง. สตุตทก. ๒๓/๘.

อธิบาย: กิเลสอย่างละเอียด นอนอยู่ในสันดาน บางที่ไม่ปรากฏ แต่เมื่อมีอารมณ์มายั่ว ย่อมเกิดขึ้นในทันใด เรียกว่าอนุสัย กามราคะ ได้แก่ความกำหนัดในกาม. ปฏิฆะ ได้แก่ความหงุดหงิด กล่าวโดยความได้แก่โทสะ. ทิฏฐิ ได้แก่ความเห็นผิด. วิจิกิจฉา ได้แก่ความลังเล. มานะ ได้แก่ความถือตัว. ภวราคะ ได้แก่ความกำหนัดในภพหรือความอยากเป็น. อวิชชา ได้แก่ความเขลาไม่รู้จริง กล่าวโดยความ ได้แก่โมหะ. กิเลส ๗ นี้ บางอย่างเป็นอนุสัยของบางคน สังโยชน์ ๗ ก็เรียก.

เมถุนสังโยค ๗

สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี บางคนปฏิญญาตนว่า เป็นพรหมจรรย์จริง ๆ หาได้เสพเมถุนกับด้วยมาตุคามไม่เลย แต่ยังยินดี ปลื้มใจ ชื่อใจด้วยเมถุนสังโยค คืออาการแห่งเมถุน ๗ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ

๑. ยินดีการลู่บไล้ การประคบ การให้อาบน้ำ การนวดแห่งมาตุคา ปลื้มใจด้วยการบำเรอนั้น.
๒. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ซิกซี้เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม ปลื้มใจด้วยการเสสรวลนั้น.
๓. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่เฟ่งคู้องคูัจักขุแห่งมาตุคามด้วยจักขุ

ของตน ปลื้มใจด้วยการเล็งแลนั้น.

๔. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ฟังเสียงแห่งมาตุคามหัวเราะอยู่ก็ดี พูดอยู่ก็ดี ขับร้องอยู่ก็ดี ร้องไห้อยู่ก็ดี ข้างนอกฝาก็ดี ข้างนอกกำแพงก็ดี ปลื้มใจด้วยเสียงนั้น.
๕. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ตามนึกถึงการเก่าที่ได้เคยหัวเราะพูดเล่นกับมาตุคาม แล้วปลื้มใจ.
๖. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่เห็นคฤหบดีก็ดี บุตรคฤหบดีก็ดี ผู้อัมเมิบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ บำเรอตนอยู่แล้วปลื้มใจ.
๗. ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ประพาศิพรหมจรรย์ ตั้งปรารถนาเพื่อจะได้เป็นเทพเจ้าหรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง แล้วปลื้มใจ.

อง. สดตค. ๒๓/๕๖

พรหมจรรย์ของผู้นั้น ชื่อว่าขาด ชื่อว่าทะลุ ชื่อว่าค้าง ชื่อว่าพร้อย. ผู้นั้นประพาศิพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ประกอบด้วยเมถุนสังโยค ย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ได้.

วิญญาณฐิติ ๗

ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ เรียกว่าวิญญาณฐิติ แจกเป็น ๗ ดังนี้:

๑. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน เช่นพวกมนุษย์ พวกเทพบางหมู่ พวกวินิปาติกะ [เปรต] บางหมู่.
๒. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่นพวกเทพผู้อยู่ในจำพวกพรหม ผู้เกิดในภูมิปฐมฉาน [?].

๓. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกเทพอภิสสระ.
๔. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่นพวกเทพสุภิกษณะ.
๕. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นอากาศอันญายตนะ.
๖. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นวิญญาณ์ญายตนะ.
๗. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นอากิญจัญญาตนะ.

อง. สตตก. ๒๓/๔๑.

วิสุทธิ ๗

๑. สีสวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งศีล.
๒. จิตตวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งจิต.
๓. ทิฏฐิวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งทิฏฐิ.
๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย.
๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง.
๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ.
๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งญาณทัสสนะ.

ม. ม. ๑๒/๒๕๐

อธิบาย: การรักษาศีลตามภูมิของตนให้บริสุทธิ์ จัดเป็น
ศีลวิสุทธิ. สมาธิ ทั้งที่เป็นอุปจาร ทั้งที่เป็นอัปปนา โดยที่สุด
ขณิกสมาธิ คือสมาธิชั่วขณะพอเป็นบทรฐานแห่งวิปัสสนา จัดเป็น
จิตตวิสุทธิ. การพิจารณาเห็นนามรูปโดยสภาวะอย่างไร รู้จักแยกออก
เป็นส่วน ๆ โดยปัจจัยตลัทธิ และยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์คือ อนิจจตา
ทุกขตา อนัตตตา โดยสามัญญลักษณ์ จัดเป็นทวิวิสุทธิ. การ
กำหนดจับปัจจัยแห่งนามรูปนั้นว่า เพราะอะไรเกิดขึ้น นามรูปจึงเกิด
ขึ้น เพราะอะไรดับ นามรูปจึงดับ จนเป็นเหตุสิ้นสงสัยในนามรูป
ทั้งที่เป็นมาแล้วในอดีต ทั้งที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบัน ทั้งจักเป็นใน
อนาคต จัดเป็นกัณฺหาวิตรณวิสุทธิ. ท่านกล่าวว่า อวิชชา ตัณหา
อุปาทาน กรรม เป็นสามัญญปัจจัยแห่งนามรูป อาหารเป็นวิสามัญญ-
ปัจจัยแห่งรูป आयตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ เป็นวิสามัญญปัจจัย
แห่งวิญญาณอันเป็นส่วนจิต ผัสสะอันเกิดเพราะวิญญาณ เป็น
วิสามัญญปัจจัยโดยตรงและโดยอ้อมแห่งเวทนา สัญญา สังขาร อัน
เป็นส่วนเจตสิกที่รวมกันเข้าเป็นนาม. ญาณอันรู้จักหยั่งลงว่า นี้ทาง
นี้มีไช้ทาง แห่งธรรมพิเศษ จัดเป็นมคฺคามคฺคญาณทัสสนวิสุทธิ.
พรรณนาตามมติของพระคันถรจนจารย์ว่า พระโยคาวจรเจริญ
วิปัสสนามาถึงขั้นกัณฺหาวิตรณวิสุทธิแล้ว อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๑๐
อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ไม่หลงไปว่าได้บรรลุมรรคผล หยั่งรู้ว่า
นั่นเป็นอุปกิเลสแห่งวิปัสสนา คือมัวพะวงอยู่ วิปัสสนาจักไม่เจริญ
ขึ้นไปอีก ประคองวิปัสสนาจิตไว้ในวิถี จัดเป็นมคฺคามคฺคญาณ-

ทัสสนวิสุทธิตี. อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๑๐ นั้น คือ โภกาส แสงสว่าง ๑
ญาณ ๑ ปีติ ความอิ่มใจ ๑ ปัสสัทธิ ความสงบ ๑ สุข ๑ อธิโมกษ์
ความน้อมใจเชื่อ ๑ ปัคคาหะ ความเพียร ๑ อุปปัฏฐาน คือ สติ ๑
อุเบกขา ความวางจิตเป็นกลาง ๑ นิกันติ ความพอใจ ๑ อันเป็น
ธรรมประณีตกว่าในเวลาปกติ. วิปัสสนาญาณ ๕ คือ อุทัพพยานุ-
ปัสสนาญาณ ปรีชาค้ำนึ่งเห็นความดับ ๑ กังคานุปัสสนาญาณ ปรีชา
ค้ำนึ่งเห็นความดับ ๑ ภยตูปัฏฐานญาณ ปรีชาค้ำนึ่งเห็นสังขารปรากฏ
เป็นของน่ากลัว ๑ อาทินวานุปัสสนาญาณ ปรีชาค้ำนึ่งเห็นโทษ ๑
นิพพิทานุปัสสนาญาณ ปรีชาค้ำนึ่งถึงด้วยความเบื่อหน่าย ๑ มุญจิตุ-
กัมมตาญาณ ปรีชาค้ำนึ่งด้วยใครจะพ้นไปเสีย ๑ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ
ปรีชาค้ำนึ่งด้วยพิจารณาหาทาง ๑ สังขารุเปกขาญาณ ปรีชาค้ำนึ่งด้วย
วางเฉยเสีย ๑ สัจจานุโลมิกญาณ ปรีชาเป็นไปโดยสมควรแก่กำหนด
รู้หรือสงสัย ๑ จัดเป็นปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิตี [จงคู่อธิบายในนวกะ].
ญาณในอริยมรรค ๔ จัดเป็นญาณทัสสนวิสุทธิตี. วิสุทธิตี ๗ นี้ เป็น
ปัจจัยส่งต่อกันขึ้นไปเพื่อบรรลุพระนิพพาน เหมือนรถ ๗ ผลัดต่างส่ง
ต่อซึ่งคนผู้ไปให้ถึงสถานที่ปรารถนา.

อัฐกัณห มวค ๘

อริยบุคคล ๘

พระผู้ตั้งอยู่ในโศดาปัตติมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในโศดาปัตติผล
เป็นคู่ที่ ๑.

พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามิมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามิผล
เป็นคู่ที่ ๒.

พระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิผล
เป็นคู่ที่ ๓.

พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล
เป็นคู่ที่ ๔.

นับเรียงองค์เป็น ๘.

อง. อฎฐก. ๒๓/๓๐๑.

จงดูอธิบายในมรรค ๔ และผล ๔ ในจตุกกะ.

พระผู้ตั้งอยู่ในมรรคนั้น เป็นช่วงขณะมรรคจิตเท่านั้น พ้นจาก
นั้นเป็นพระผู้ตั้งอยู่ในผล มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่ง จงดูอริยบุคคล ๔
ในจตุกกะ.

อวิชา ๘

๑. ไม่รู้จักทุกข์.
๒. ไม่รู้จักเหตุเกิดแห่งทุกข์.
๓. ไม่รู้จักความดับทุกข์.

๔. ไม่รู้จักทางถึงความดับทุกข์.
๕. ไม่รู้จักอดีต.
๖. ไม่รู้จักอนาคต.
๗. ไม่รู้จักทั้งอดีตทั้งอนาคต.
๘. ไม่รู้จักปฏิจสงมุปบาท.

ข. จุฬ. ๓๐/๕. ฌมมตงกณิ ๓๔/๑๘๐.

อธิบาย: ๔ อย่างข้างต้น ได้แก่ไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔. ไม่รู้จักอดีตนั้น คือไม่รู้จักสาวหลัง เมื่อพบเห็นผลในปัจจุบัน ไม่รู้จักสาวหาต้นเค้าว่าอะไรเป็นเหตุให้เกิดมีขึ้น. ไม่รู้จักอนาคตนั้น คือไม่รู้จักคาดหน้า ไม่อาจปรารภการทำ หรือเหตุอันเกิดขึ้นในปัจจุบันแล้วและคาดหน้าว่าจักมีผลเป็นอย่างนั้น ๆ. ไม่รู้จักทั้งอดีตทั้งอนาคตนั้น คือไม่รู้จักโยงเหตุในอดีต และผลในอนาคตให้เนื่องถึงกัน. ไม่รู้จักปฏิจสงมุปบาทนั้น คือไม่รู้จักกำหนดสภาวะนั้น ๆ โดยความเป็นเหตุเป็นผลแห่งกันและกันเนื่องกันไป คุจลูกโซ่เกี่ยวกันเป็นสายฉะนั้น.

วิชา ๘

๑. วิปัสสนาญาณ	ญาณอันนับเข้าในวิปัสสนา.
๒. มโนมยิทธิ	ฤทธิ์ทางใจ.
๓. อิทธิวิธี	แสดงฤทธิ์ได้.
๔. ทิพพโสต	หูทิพย์.

๕. เจโตปริยญาณ รู้จักกำหนดใจผู้อื่น.
๖. ปุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติได้.
๗. ทิพพจักขุ ตาทิพย์.
๘. อาสวักขยญาณ รู้จักทำอาสวะให้สิ้น.
ที่. ส. ๕/๑๐๑.

อธิบาย: วิปัสสนาญาณนั้น ญาณทัสสนะก็เรียก ได้แก่ปัญญาพิจารณาเห็นรูปและนามแยกเป็นส่วน ต่างอาศัยกันเป็นไป [ผู้ใคร่จะรู้พิสดาร จงดูวิสุทธิ ๗ ในตัดทณะ]. มโนมยิทธิ นั้น มีนิทเทศว่า นิรมิตได้ซึ่งกายอื่นออกจากกายนี้ จุจชักดาบออกจากฝัก มีการคิดทำอะไรต่าง ๆ สำเร็จเทียบ. อิทธิวิธิ ทิพพโสต และเจโตปริยญาณ อธิบายไว้แล้วในอภิญาญา ๖ ในนั้นกะ. ปุพเพนิวาสานุสสติ ทิพพจักขุ และอาสวักขยญาณ อธิบายไว้แล้วในวิชา ๓ ในติกะ.

สมาบัติ ๘

รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔

ส. สฟา. ๑๘/๓๒๓

พึงดูอธิบายรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ ในจตุกกะ.

๗. สตุถา เทวมนุสฺसानันุ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์
ทั้งหลาย
๘. พุทฺโธ เป็นผู้ตื่นแล้วเป็นผู้เบิกบานแล้ว
๙. ภควา เป็นผู้มิโศก.

อง. ติก. ๒๐/๒๖๕.

อธิบาย: พระคุณ ๙ บทนี้ ดูเหมือนท่านเลือกตั้งไว้ เพื่อ
ตริตรองหาความเข้าใจเอาเอง เป็นพุทธานุสสติ จักแสดงพอเป็น
ตัวอย่าง.

บทว่า อรหํ ท่านพิจารณาพยัญชนะแก้ไว้ต่าง ๆ อย่างหนึ่งว่า
ออกจากศัพท์ อารา-ห แปลว่าเป็นผู้เว้นไกล เป็นผู้หักกัจกร
อีกอย่างหนึ่งว่าออกจากธาตุ อรุ-ห แปลว่าเป็นผู้ควร อีกอย่างหนึ่ง
ว่า อ-รห แปลว่าเป็นผู้ไม่มีข้อลับ. ข้อว่าเป็นเว้นไกลนั้น อธิบาย
ว่า เป็นผู้เว้นไกลจากกิเลสและบาปกรรม กล่าวคือเป็นผู้บริสุทธิ์ ข้อ
ว่า เป็นผู้หักกัจกรนั้น อธิบายว่า เป็นผู้หักกัแห่งสังสารจักร ได้แก่
อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม. ข้อว่า เป็นผู้ควรนั้น อธิบายว่า
เป็นผู้ควรแนะนำสั่งสอนเขา เป็นผู้ควรรับความเคารพนับถือของเขา
เป็นอาทิ. ข้อว่า เป็นผู้ไม่มีข้อลับนั้น อธิบายว่า ไม่ได้ทำความ
เสียหายอันจะพึงช้อนเพื่อมิให้คนอื่นรู้. เทียบกับภาษาลักฤตเข้าแล้ว
จับหลักได้ว่าออกจากธาตุ อรุ-ห ที่แปลว่า ควร. โดยอรรถหมายความว่า
เป็นผู้บริสุทธิ์ บทนี้ใช้เป็นคุณของพระสาวกด้วย แต่มีบทอื่นเข้า
ประกอบหมายความต่าง สำหรับพระศาสดาใช้ว่า อรหํ สมมา-

สมุพฺพุโธ พระอรหันต์ผู้ตรัสรู้ชอบเอง สำหรับพระสาวกใช้ว่า อรหันต์
จิณาสโว พระอรหันต์อาสวะสิ้นแล้ว.

บทว่า สมมาสมุพฺพุโธ หมายความว่า เป็นต้นเดิมแห่งพระ
พุทธศาสนา อันเป็นสาวกชาติธรรม.

บทว่า วิชชาจรณสมฺปนฺโน หมายความว่า เป็นผู้ได้บรรลุ
วิชชาด้วย เป็นผู้เรารู้จักทางเครื่องบรรลุวิชชาด้วย โดยใจความ
ก็เหมือนบทว่า สมมาสมุพฺพุโธ. ฝ่ายพระสาวก เป็นแต่ผู้ได้บรรลุวิชา
แต่มิใช่ผู้เรารู้จักทางเครื่องบรรลุวิชชา เป็นแต่ได้รู้จักจากพระ-
ศาสดาอีกต่อหนึ่ง จึงมีบทเรียกต่างว่า เทววิชฺโช ผู้มีวิชา ๓ วิชา
กล่าวไว้ในติกะก็มี ในอฏฐกะก็มี. จรณะจักกล่าวในอติเรกทสกะ ผู้
ปรารถนาจงดูในหมวดที่ระบุไว้.

บทว่า สุกโต ความกระจางแล้วไม่ต้องพิจารณาศัพท์ มีอธิบาย
ว่า ประพฤติพระองค์รอดไปได้ไม่ต้องถอยหลัง เสด็จไปในที่ใด ยัง
ประโยชน์ให้สำเร็จแก่มหาชนในที่นั้น เสด็จมายังโลกนี้ ประดิษฐาน
พระพุทธศาสนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ประชาชน จึงเข้าปรินิพพาน.

บทว่า โลกวิทู พรรณนาให้เข้ากับโลก ๓ ว่า ทรงรู้จักถิ่น-
ฐานบ้านเมืองต่าง ๆ ปรุงโปร่ง ทรงรู้จักอัธยาศัยของคนต่างถิ่นต่างชั้น
ทรงรู้จักเห็นเหตุอันปรุงแต่งคนเหล่านั้น พร้อมทั้งถิ่นฐานให้ยิ่ง
หรือหย่อนอย่างไร. อธิบายอีกอย่างหนึ่งว่า ทรงหยั่งรู้ความเป็นไป
ของคนทุกชั้นว่าเป็นอย่างไร เนื่องด้วยสุขทุกข์ก็ดี เนื่องด้วยความ
เจริญความเสื่อมก็ดี ตกอยู่ในคติแห่งความเปลี่ยนแปลงอย่างไร จน

หายตื่นหายหลงหายอยากในอิฏฐารมณ์ หายตกใจกลัวต่ออิฏฐารมณ์ เป็นทางนำพระองค์ให้เสด็จไปได้.

บทว่า ปุริสทมมสารถิ นั้น มีอธิบายว่า ครั้งโบราณ พวก กษัตริย์ชอบเล่นม้า เพราะม้าเป็นพาหนะที่ใช้ในสงครามถึง ๒ หมวด แห่งกองทัพ ใช้ให้ทหารขี่ จัดเป็นอัสตานิก [หมวดม้า] ใช้เทียม รถ จัดเป็นรถานิก [หมวดรถ] ความเป็นสารถิฝึกม้าขับรถ ย่อม นิยมกันว่าดี ในการขึ้นรถรบกัน การชนะหรือแพ้ นอกจากตัวผู้รบ เนื่องด้วยสารถิ ต้องใช้คนสำคัญทีเดียว ดังจะเห็นได้ในเรื่องนั้น ๆ เช่นพระมาตลีเป็นสารถิของพระอินทร์ ที่ท้าวกุมารตัวโปรดเป็นสารถิ ของพระเจ้าพรหมทัตต์ ด้วยเหตุนี้แล จึงใช้ศัพท์ว่าสารถิในบทนี้ เพื่อแสดงความเป็นผู้ฝึกคน เป็นคู่กับผู้ฝึกม้าขับรถ. ศัพท์ว่า ปุริส-ทมฺโม บุรุษพึงฝึกได้นั้น หมายเอาคนมีนิสัยที่อาจฝึกให้ดีได้ และ ตั้งใจจะเข้าใจพระธรรมเทศนา แม้ฟังด้วยตั้งใจจะจับข้อบกพร่องขึ้น ยกโทษเช่นเดิวยกก็ตามที. ฝ่ายคนผู้โง่ทึบเทียบด้วยคนปากคนคอยไม่ สามารถจะฝึกได้ และคนผู้ไม่ตั้งใจฟังพระธรรมเทศนา เพื่อหา ความเข้าใจ ชื่อว่า ปุริสทมฺโม บุรุษผู้ฝึกไม่ได้ แม้พระพุทธเจ้า ก็ไม่อาจทรงฝึก.

บทว่า อนุตฺตโร แปลตัดความเป็นเยี่ยม หมายความว่าทรง ฝึกดีกว่าสารถิฝึกม้า ด้วยไม่ได้ใช้อาชญาหักหาญ และรู้จักใช้อุบาย ให้เหมาะแก่บุคคล และคนผู้ที่ทรงฝึกแล้ว ย่อมดียิ่งกว่าม้าที่ฝึกดีแล้ว.

บทว่า สตุถา เทวมนุสฺसानิ ตามพยัญชนะ ดังจะเชิดชูว่า

เป็นครูของบุคคลทั้งชั้นสูงทั้งชั้นต่ำ, ตามอรรถ น่าจะพรรณนาถึงพระคุณสมบัติที่สมควรเป็นครู แลได้ทรงทำกรณียะของครู จึงได้ผลเป็นอย่างนั้น.

บทว่า พุทฺโธ ที่ว่าเป็นผู้ตื่น มีอธิบายว่า เป็นผู้ไม่หลงมกมายที่เปรียบด้วยนอนหลับ เป็นกาลัญญู รู้จักกาลสมัย รู้จักฐานะและฐานะ, ที่ว่าเป็นผู้เบิกบานแล้ว มีอธิบายว่า เป็นผู้ทรงพระคุณเต็มที และได้ทรงทำพุทธกิจสำเร็จแล้ว.

บทว่า ภควา ดูเหมือนพระคัมภรณาจารย์ไม่แน่ใจว่าออกจากศัพท์อะไร หรือธาตุอะไร ท่านพิจารณาแก้ไขต่าง ๆ อย่างหนึ่งว่า ออก จาก ภชฺ ธาตุ ที่แปลว่าแจกจ่ายแบ่ง อธิบายว่า แจกพระธรรมรตนะ สำเร็จรูปเป็น ภาค หรือ ภค แปลว่าส่วน ว่าสมบัติ อธิบายว่า มีส่วนแห่งธรรม มีคุณสมบัติ. อีกอย่างหนึ่งว่าออกจาก ภชฺ ธาตุ ที่แปลว่าคบ เสพ อธิบายว่า เสพเสนาสนะสังค หรือจะอธิบายว่า เสพสันตวิหารธรรมก็เข้ารูป สำเร็จรูปเป็น ภค แปลว่ามีอาการนำคบ อธิบายว่า ทรงนำผู้เข้าไปคบให้ได้ประโยชน์ตามสมควร. อีกอย่างหนึ่งว่าออกจาก ภณฺช แปลว่าหัก อธิบายว่า หักคือกำจัดกิเลสและบาปกรรมทั้งปวง. ข้าพเจ้าหาความเข้าใจบทนี้มานานแล้ว ได้พบในพราหมณสมัย เป็นคำที่เรียกฤษีทั่วไปก็ได้ เรียกเทวดาบ้างก็ได้. ที่ใช้เรียกฤษีหลงเหลืออยู่ในปกรณ์ของเราก็มี แห่งหนึ่งพวกภัทท-วัคคิกกุมาร ๓๐ คน เทียวตามหาหญิงคนหนึ่งผู้ลักของหนีไป พบ พระศาสดาเสด็จประทับอยู่ใต้ร่มไม้ตำบลไร่ฝ้าย ไม่รู้จักพระองค์

ถามว่า อปี ภควม อิตถิ ปสฺเสยฺย แปลว่า ภควา เห็นหญิงบ้าง หรือ? อีกอย่างหนึ่ง ในชาดก ราชอำมาตย์ถามเกสีดาบสผู้อันพรเจ้า พาราณสีทรงบำรงอยู่ในพระนคร แต่ทูลลาไปอยู่กับกบปดาบสผู้ศิษย์ ได้ฉันแต่ของป่าอันจีดหารสเค็มมิได้ ไม่เหมือนอยู่ในพระนครที่ได้ฉัน ของอร่อยต่าง ๆ ว่า กถนฺนุ ภควา เกสี กบปสฺส รมติ อสฺสเม แปลว่า ภควา เกสี ยินดีอยู่ได้ในอาศรมแห่งกบปดาบสด้วยอย่างไร? และได้รับตอบว่า ความคุ้นเคยนั้นและเป็นรสอันเยี่ยม. ส่วนใน พระพุทธศาสนาใช้เป็นบทเรียกพระศาสดา และพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อื่นเท่านั้น ไม่ใช่เรียกพระสาวก. ข้าพเจ้าลงมติว่า ออกจาก ภค ศัพท์ อันสำเร็จมาแต่ ภชฺ ชาติ ที่แปลว่าแจกจ่าย แบ่ง มีคู่เทียบว่า โสภกฺย โทภกฺย ใช้ตามคำพิศัพท์เป็นข้างดี แปลว่า โชคดี มีคำดี คำร้ายประกอบ เป็นแต่คำกลาง ๆ แปลว่า เคราะห์ เช่น เคราะห์ดี เคราะห์ร้าย. โดยนัยนี้ แปลว่า ผู้มีโชค ว่าผู้มีเคราะห์ดี อธิบาย ว่า ครั้งยังไม่ได้ออกทรงผนวช ก็ได้รับทำนุบำรุงเป็นอย่างดี ตั้งแต่ทรงพระเยาว์จนทรงพระเจริญ ออกทรงผนวชแล้วทรงแสวงหา ทางตรัสรู้ได้ถึง ๖ ปี น่ากลัวไม่สำเร็จ มาสำเร็จเข้าได้ แต่นั้นทรง ประกาศพระศาสนา สามารถยังผู้อื่นให้บรรลุธรรมพิเศษเป็นพระสงฆ์ ขึ้นได้ และอาจยังเวไนยนอกจากนั้นให้ได้ศรัทธาเลื่อมใสขอมนับถือ ประดิษฐานพระพุทธศาสนาขึ้นไว้ จักว่าเป็นผู้มีโชคดี มีเคราะห์ดีทุก คราวมา ในเวลาสอนพระศาสนา ปราภควา พวกเดียรฉัตรคิดร้าย แต่ ก็ไม่อาจทำ สอนโจรและยักษ์ผู้ร้ายกาจ ก็ไม่ถูกทำร้าย และไม่ถูก

ผู้ครองนครที่เสด็จไปสอนพระศาสนาระวางว่าเป็นผิบุญ และกำจัดเสีย
จัดว่าเป็นผู้มีโชคมีเคราะห์ดีเหมือนกัน. ควรจะเรียกว่าพระผู้มีพระภักต์
แต่เรียกว่าพระผู้มีพระภาค ชะรอยจะเห็นใกล้ต่อเสียงว่าพระพักตร์
ซึ่งแปลว่าหน้า เกรงจะนำความเข้าใจแลไปกระมัง จึงเรียกตามที่
ท่านสันนิษฐานไว้โดยประการหนึ่ง.

พุทธคุณ ๘ นี้ เรียกนวรคุณก็มี โดยที่แท้ควรจะเรียก
นวรคุณ หรือนวารคุณ จึงจะแปลว่าคุณของพระอรหันต์ ๘.
มานะ ๘

๑. เป็นผู้เลิศกว่าเขา	สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา.
๒. "	สำคัญตัวว่าเสมอเขา.
๓. "	สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา.
๔. เป็นผู้เสมอเขา	สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา.
๕. "	สำคัญตัวว่าเสมอเขา.
๖. "	สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา.
๗. เป็นผู้เลวกว่าเขา	สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา.
๘. "	สำคัญตัวว่าเสมอเขา.
๙. "	สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา.

อธิบาย: ความเป็นผู้เลิศ เป็นผู้เสมอ เป็นผู้เลวกว่าเขานั้น
กำหนดโดยชาติ โศตร สกุล รูปสมบัติ ทรัพย์ ศัลปะ วิทยา การงาน
ความฉลาดเฉลียว และอื่น ๆ อันเทียบด้วยของคนอื่นโดยมาก

๑. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ปรินิพพานด้วยพิจารณาหาทาง.
๒. สังขารูปกขาญาณ ปรินิพพานด้วยความวางเฉยเสีย.
๓. สังขานุปโลมิกญาณ ปรินิพพานไปโดยสมควรแก่กำหนดรู้
อริยสัจ.

ข. ปฏิ. ๓๑/๑.

อธิบาย: ญาณที่ ๑ คำนึงเห็นทั้งความเกิดทั้งความดับแห่งสังขาร. ญาณที่ ๒ ปลดปล่อยความเกิดเสีย คำนึงเอาเป็นอารมณ์เฉพาะความดับแห่งสังขารนั้น. ญาณที่ ๓ คำนึงเห็นสังขารนั้นอันปรากฏด้วยอำนาจความดับ โดยอาการเป็นของน่ากลัว จุสสัตว์ร้ายมีสีหะเป็นต้น. ญาณที่ ๔ คำนึงเห็นโทษแห่งสังขารนั้น อันปรากฏด้วยประการนั้นว่าเป็นจุรเรืออันไฟไหม้แล้ว. ญาณที่ ๕ คำนึงถึงสังขารนั้นอันมีโทษได้เห็นแล้วด้วยความเป็นหน่าย. ญาณที่ ๖ คำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสียจากสังขารนั้นที่เบื่อหน่ายแล้ว จุสสัตว์อันติดข้ายใคร่จะหลุดไปจากข้าย. ญาณที่ ๗ คำนึงด้วยพิจารณาพื้นสังขารนั้นเพื่อหาทางเป็นเครื่องพ้นไปเสีย จุจนางนกที่เรียกว่าสมุทรสกุณีอันลงเล่นในทะเล. ญาณที่ ๘ คำนึงด้วยความวางเฉยในสังขารนั้น จุจนุรุชผู้วางเฉยในภรรยาอันหย่ากันแล้ว. ญาณที่ ๙ เป็นไปขณะแห่งจิต อันได้ชื่อว่าอนุโลมเกิดขึ้นในลำดับแห่งมโนทวาราวชชนะ อันตักท้วงก็เกิดขึ้นในขณะที่อริยมรรคจักเกิด ในที่สุดแห่งสังขารูปกขาญาณ.

สังฆคุณ ๕

ภควโต สวากสงฺโฆ	พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค.
๑. สุปฏิปนุโน	เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว.
๒. อุษุปฏิปนุโน	เป็นผู้ปฏิบัติตรงแล้ว.
๓. ฃายปฏิปนุโน	เป็นผู้ปฏิบัติเป็นธรรม.
๔. สามิจิปฏิปนุโน	เป็นผู้ปฏิบัติสมควร.
ยาทิตฺถํ	นี่คือใคร
จตุตฺตาริ ปุริสยูกานิ	คู่แห่งบุรุษ ๔
อภฺจฺจ ปุริสปุคฺคฺคา	บุรุษบุคคล ๘
เอส ภควโต สวากสงฺโฆ	นี่พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค.
๕. อาหุเนยฺโย	เป็นผู้ควรของค่านับ.
๖. ปาหุเนยฺโย	เป็นผู้ควรของต้อนรับ.
๗. ทกฺขิณฺเนยฺโย	เป็นผู้ควรของทำบุญ.
๘. อณฺชฺลิกฺรณฺิโย	เป็นผู้ควรทำอัญชลี [ประณมมือ
ไหว้].
๙. อนฺนุตฺตรํ ปุณฺณกฺุเขตฺตํ	เป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาบุญอื่น
โลกสฺส	ยิ่งกว่า.

อง. ติก. ๒๐/๒๖๗.

อธิบาย: พระสงฆ์นี้ หมายถึงพวกพระสาวกผู้ได้บรรลุ
ธรรมวิเศษ.

บทว่า สุปฏิปนุโน หมายความว่ากว้าง นอกจากที่ระบุไว้ใน ๓ บทเป็นลำดับไป เช่นปฏิบัติไปตามมัชฌิมาปฏิปทา ไม่หย่อนนัก ไม่ตั้งเครียดนัก ปฏิบัติไม่ถอยหลัง ปฏิบัติกลมเกลียวกับพระศาสดา ไม่ปฏิบัติเป็นปฏิปักษ์กัน.

บทว่า อุษุปฏิปนุโน หมายถึงไม่ปฏิบัติล่วงโลก ไม่มีมาลาไถย ประพฤติตรง ๆ ต่อพระศาสดาและเพื่อสาวกด้วยกัน ไม่อำพรางความในใจ ไม่มีแฉ่งมึน.

บทว่า ฉายปฏิปนุโน ท่านสันนิษฐานว่า อย่างหนึ่งออกจาก ฉา ธาตุ ที่แปลว่า ฐู จึงอธิบายว่า เป็นผู้ปฏิบัติปฏิปทาเป็นเครื่อง ฐู คือปฏิบัติในทางอันจะทำให้เกิดความรู้ เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อธรรมที่ควร ฐู คือปฏิบัติเพื่อให้ความรู้ธรรม อีกอย่างหนึ่งท่านแปลว่า เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อออกไป ที่อธิบายว่า เพื่อออกไปจากทุกข์ เพื่อออกไป จากภพ แต่สันนิษฐานว่าออกจากธาตุอะไรหาทราบไม่. ศัพท์ว่า ฉาย นี้ เทียบกันได้กับศัพท์สังสกฤตว่า นุยาย ที่ว่าออกจาก อ ธาตุ มีนิ ออุปสรรค นำ แปลว่า เข้าไป เข้าถึง ข้างภาษามคธ แปลง นุย เป็น ฉ โดยวิธีสนธิ จึงเป็น ฉาย. ศัพท์นี้ข้างสังสกฤตแปลไว้หลายนัย อย่างหนึ่งแปลว่า ธรรม สมด้วยบทบาลีว่า ฉายสุส อธิคมาย ที่แปลว่า เพื่อบรรลุนุยาย อันได้แก่อธิคมสังสกฤต. ธรรมได้ชื่อว่า นุยาย หรือ ฉาย เพราะเป็นคุณอันจะพึงเข้าถึง คือบรรลุนุ. ท่านแปลศัพท์ว่า ออก อุปสรรคตัวนั้นในสังสกฤตเป็น นิสฺ เข้ากับสระ สฺ ต้องแปลงเป็น รฺ เช่น นิรูปททโว นิราสฺงโก ในที่นี้เข้ากับ อี ธาตุ จะต้องเป็น นิริ

หรือ นิรย, สำเร็จรูปเป็น นุยาม ไม่ได้. นิ แปลว่าเข้า เช่น นิจจคติ แปลว่าเข้าถึง นิวิสติ แปลว่าเข้าตั้ง. โดยนัยนี้ บทว่า ฌายปฏิปนุโน แปลว่า เป็นผู้ปฏิบัติเป็นธรรม ที่อธิบายว่า ปฏิบัติมุงธรรมเป็นใหญ่ ถึงความถูกเป็นประมาณ.

บทว่า สามิจปฏิปนุโน หมายถึงปฏิบัติหนักนับถือ สมควรได้รับสามิจกรรม. คู่แห่งบุรุษ ๔ บุรุษบุคคล ๘ จงคู่อริบุคคล ๘ ใน อฎฐกะ.

ขอคำนับ ที่เรียกว่าอาหุณะนั้น ได้แก่เครื่องสักการะอันจะ พึงนำมาให้ถึงสำนัก เช่นเครื่องสักการะถวายอุปัชฌายะอาจารย์ใน คราวเข้าพรรษา และฝ้ายค้ำให้ท่านผู้สูงอายุในคราวสงกรานต์เป็น ตัวอย่าง. ของต้อนรับที่เรียกว่า ปาหุณะ นั้น ได้แก่ของที่สำหรับรับแขก อันจะพึงให้ต่อเมื่อมาถึงถิ่น เช่นน้ำชา หรือแม่อาหารคั่ว เป็นตัวอย่าง ของทำบุญที่เรียกว่า ทักขิณา นั้น ได้แก่ไทยธรรมวัตถุมีอาหารและผ้า เป็นต้น อันจะพึงบริจจาคในพระศาสนาโดยฐานเป็นการบุญ. พระสงฆ์ เป็นผู้ควรของทั้ง ๓ อย่าง และอัญชลีกรรมนั้น อธิบายว่า ผู้ใด ผู้หนึ่ง จะนำเครื่องสักการะไปถวายท่านถึงสำนักของท่าน ท่านย่อม อาจยังความเลื่อมใสให้เกิด ไม่ต้องเสียใจเมื่อภายหลังว่า ไม่พอที่จะไปค้ำับผู้ไม่สมควร ท่านมาถึงถิ่นย่อมเป็นแขกที่น่าต้อนรับด้วยความยินดี เพราะเป็นผู้มาดี ไม่ใช่มาร้าย. และเป็นผู้บริจาคตักขิณา เป็นการบุญ จะถวายแก่ท่าน ๆ ก็เป็นปฏิคาหกที่สมควร ผู้ใด ผู้หนึ่งจะยกมือไหว้ท่าน ท่านก็มีความดีพอจะไหว้ได้ ผู้ไหว้

ไม่ต้องกระดาก.

บทว่า อนุตฺตริ ปุณฺณกุเขตฺติ โลกสุตฺต มิวชิบายว่า พระสงฆ์เป็นผู้บริสุทธ์ ทักขิณาที่บริจาคน่าท่านย่อมมีผลานิสงส์ คุณนามีดินดีและไถแล้ว พืชที่หว่านที่ปลูกลงไป ย่อมเมล็ดผลไผบูล จึงเป็นที่บำเพ็ญบุญเป็นอย่างดี.

บทแสดงสังฆคุณนี้ เรียงแปลกอยู่ ข้างต้นตอนหนึ่ง ๔ บท สรรเสริญความปฏิบัติตน มีประเภทพระสงฆ์คั่นในระหว่าง ข้างท้ายอีกตอนหนึ่ง ๕ บท แสดงผลแห่งความปฏิบัติอันจะพึงได้รับแต่คนอื่น ไม่เหมือนบทแสดงพุทธคุณและแสดงธรรมคุณ ที่เรียงรวดเดียวจบ ขอนับธรรมพิจารณาคุณเถิด.

สัตตาวาส ๕

ภพเป็นที่อยู่แห่งสัตว์ เรียกสัตตาวาส แจกเป็น ๕

๑. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน เช่นพวกมนุษย์ พวกเทวดาบางหมู่ พวกวินิปาติกะ เปรต บางหมู่.
๒. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่นพวกเทพผู้อยู่ในจำพวกพรหม ผู้เกิดในภูมิปรหมณาน (?).
๓. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน เช่นพวกเทพอภัสสระ.
๔. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่นพวกเทพสุภิกิณหะ.

๕. สัตว์เหล่าหนึ่ง ไม่มีสัญญา ไม่เสวยเวทนา เช่นพวกเทพ
ผู้เป็นอสัญญีสัตว์.
๖. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นอากาศานัญญาตนะ.
๗. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นวิญญาัญญาตนะ.
๘. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นอาภิญญาตนะ.
๙. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นเนวสัญญานาสัญญาตนะ.

อง. นวก. ๒๓/๔๑๓.

ทศกะ หมวด ๑๐

अन्तคาहिकविधि ๑๐

ความเห็นอันถ้อยเอาที่สุด คือเล่นเข้าไปถึงที่สุด ในอย่างหนึ่ง ๆ
เรียกअन्तคาहिकविधि แจกออกไปเป็น ๑๐ คือ

๑. โลกเที่ยง.
๒. โลกไม่เที่ยง.
๓. โลกมีที่สุด.
๔. โลกไม่มีที่สุด.
๕. ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น.
๖. ชีพเป็นอัน สรีระก็เป็นอื่น.
๗. สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีก เกิดอีก.
๘. สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมไม่เป็นอีก.
๙. สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีก
ก็มี.
๑๐. สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกหามิได้ ย่อม
ไม่เป็นอีก ก็หามิได้.

ม. ม. ๑๓/๑๔๓.

อธิบาย: วิถีนอกพระพุทธศาสนา พรคัณถรจนาคารยั ไม
พอใจอธิบาย ในเมื่อจำจะพูดถึง ก็พูดอย่างห้วน ยากที่จะเข้าใจ
เมื่อเป็นเช่นนี้ ยากที่จะลงความเห็นว่ พระพุทธศาสนา มุงหมาย

อย่างไร ทิฏฐินี้ท่านก็มีได้พรรณนาไว้ชัดเจน แต่กล่าวว่า เป็นข้อที่ พระศาสดาไม่ทรงพยากรณ์ คือ ไม่ตรัสถึง ดังมีเรื่องเล่าว่า พระ มาลากยะทูลถามถึงทิฏฐิ ๑๐ นี้ และทูลพ้อว่า ถ้าไม่ทรงพยากรณ์จัก ไม่อยู่ประพตติพรหมจรรย์ต่อไป พระองค์ตรัสว่า พระองค์ไม่ได้ทรง สัญญาไว้ เมื่อพระมาลากยะจะมาประพตติพรหมจรรย์ว่า จักทรง แก่ทิฏฐิ ๑๐ ข้อนี้ พระมาลากยะปรารถนาจะไปก็จงไป จึงเป็นคฤกรูย อันผู้สอดส่องธรรมในพระพุทธศาสนา ฟังหลีกห่าง คฤกรูยบอกนำ ตันอันเรือไม่ฟังแวงเข้าไป เป็นข้อที่น่ารู้ที่อยู่. ในที่นี้ จักอธิบายตาม มติของข้าพเจ้า. โลกในที่นี้ น่าจะได้แก่หมู่สัตว์. ข้อว่า โลกเที่ยง นั้น น่าจะหมายความดังกล่าวแล้ว ในสัตสตทิฏฐิ ในทุกกะ. ข้อ ว่า โลกไม่เที่ยงนั้น น่าจะหมายความดังกล่าวแล้ว ในอุจเฉททิฏฐิ ในทุก. ข้อว่า โลกมีที่สุด น่าจะหมายความว่า คนทำดี ในที่สุด ย่อมไปเกิดในทิพยกายที่ยั่งยืน ไม่แปรผัน ความเข้าใจของคนถือ ลัทธิต่างบางพวก หรือด้วยมรณะแล้ว ขาดศูนย์กัน. ข้อว่า โลกไม่ มีที่สุดนั้น น่าจะหมายความว่า เวียนเกิดเวียนตายไปอย่างนี้ ไม่มี ขาดลง. ข้อว่า ชิพก็อันนั้น สรณะก็อันนั้น กับข้อว่า ชิพเป็นอื่น สรณะก็เป็นอื่น ชิพนั้นได้แก่ ชิโว ได้กล่าวแล้ว ในสัตสตทิฏฐิ ใน ทุกกะ เป็นแต่ในที่นี้ใช้บุสกल्पเป็น ชิโว. ในพระพรหมสมัยบัญญัติ ว่า เวลามรณะ ชิพนี้ออกจากสรณะไปถือปฏิสนธิใหม่ ส่วนสรณะย่อม สลายไป. ทิฏฐิเนื่องด้วยชิพนี้ ข้างหนึ่งเข้าใจว่า ชิพกับสรณะเป็น อันเดียวกัน เกิดดับพร้อมกัน อีกข้างหนึ่งเข้าใจว่า ชิพกับสรณะต่าง

กัน เช่นบัญญัติไว้ในพราหมณ์สมัย. พระพุทธศาสนากล่าวอนัตตา ไม่ใช่อัตตาไม่ใช่ตนนั้น แสดงนามธรรมคือจิตเจตสิกว่า เกิดขึ้น เพราะอายตนะภายใน และอายตนะภายนอกสพกันเข้าเป็นต้นไป เพื่อ คัดค้านชีพดั่งที่เขาเข้าใจกันนั้น. ในข้อปรารภความเกิดอีกเป็นต้น ของ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว บทบาทใช้แปลกอยู่ ใช้บทว่า ตถาคโต ที่แก้ในอรรถกถาว่า สตฺโต คือสัตว์. ตถาคตศัพท์นั้น นอกจากในที่นี้ พบแต่ที่ใช้เรียกพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มักเรียกเป็นพหูพจน์ด้วย โดยอธิบายว่า ผู้มาเหมือนอย่างนั้น คือได้ตรัสเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจถูกต้องตามธรรมเนียมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ก่อน ๆ เช่นเดียวกับพระราชเจ้าผู้เป็นแทน สืบกันมา. สอบกับภาษาลัทธิได้ความออกไปอีกหน่อยว่า นอกจากใช้เรียกพระพุทธเจ้า ใช้เรียกชินะ ที่ออกชื่อในปกรณ์ข้างพระพุทธศาสนาว่า นิครนถนาฏบุตรบ้าง ใช้เรียกเจ้าบ้าง ไม่ได้กล่าวว่าเป็น สัตว์สามัญสัตว์. ถ้าไม่ใช่ศัพท์ใช้เรียกสามัญสัตว์ ความเข้าใจนี้จะยังมีอีกทางหนึ่งว่า ท่านผู้ที่มาหาชนนับถือเป็นศาสดา และเป็นเอกอุ ในลัทธิของตน เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว เกิดอีกหรือไม่ หรือที่เกิดอีกก็มี ที่ไม่เกิดอีกก็มี หรือปฏิเสธทั้งนั้น สมด้วยปัญหาปรารภเจ้าลัทธิเห็น ปานนี้ อันพระสุกัถะครั้งยังเป็นปริพาชกยกขึ้นทูลถามพระศาสดา เมื่อใกล้จะปรินิพพาน แต่ทูลถามในทางตรัสรู้ของเขา. เช่นนี้ไม่แย้งต่อการรับรองว่า สัตว์ผู้ยังมีกิเลสานุสัย ตายแล้วต้องเกิดอีก. ข้าพเจ้าได้ ความเข้าใจไม่พอเพื่ออนุโมทนาหรือค้ำค้ำแก้ในอรรถกถาทั้ง ๒ อย่าง

จึงแปลว่าสัตว์ไว้ที่ตามอรรถกถา แม้เป็นศัพท์เรียกสามัญสัตว์ ก็อาจอธิบายให้เข้าใจได้ว่า เป็นผู้มาเหมือนอย่างนั้น คือเกิดขึ้นแล้ว เป็นอยู่โดยธรรมดาแห่งสัตว์ และจักเป็นผู้ไป คือตายเหมือนสัตว์ในกาลก่อน. ทิฏฐิ ๑๐ อย่างนี้ ไม่จัดเป็นชั่วร้ายนัก ไม่ถึงห้ามสวรรค์เป็นแต่ห้ามอริยมรรค อธิบายว่า คนมีทิฏฐิเหล่านี้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ถึงไม่ได้ทำบาปทุจริตเพราะทิฏฐินี้ เบื้องหน้าแต่ตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ก็ได้ แต่ยังคงเสียไม่ได้เพียงใด ยังเป็นผู้อภัพ ไม่อาจบรรลุอริยมรรคอยู่เพียงนั้น.

ทศพลญาณ

พระญาณเป็นพระกำลังของพระตถาคตเจ้า ๑๐ เรียกทศพลญาณ มีวิภาคดังนี้ :-

๑. ฐานาฐานญาณ ปรีชากำหนดรู้ฐานะ คือเหตุที่ควรเป็นได้ และอฐานะ คือมิใช่เหตุที่ควรเป็นได้.
๒. วิปากญาณ ปรีชากำหนดรู้ผลแห่งกรรม.
๓. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ปรีชากำหนดรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวง.
๔. นานาธาตุญาณ ปรีชากำหนดรู้ธาตุต่าง ๆ.
๕. นานาธมุตตกญาณ ปรีชากำหนดรู้ธมุตติคืออรรถาธิบายของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นต่าง ๆ กัน.
๖. อินทริยปโรปริยัตตญาณ ปรีชากำหนดรู้ความหย่อนและยิ่ง

แห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย.

๗. ฌานาภิสังกเลสาทิญฺเณ ปรีชากำหนดรู้อาการมีความเศร้าหมองเป็นต้นแห่งธรรมมีฌานเป็นต้น.
๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญฺเณ ปรีชากำหนดระลึกชาติหนหลังได้.
๙. จุตูปปาตญฺเณ ปรีชากำหนดรู้จติ และอุปบัติของสัตว์ทั้งหลายผู้เป็นต่าง ๆ กันโดยกรรม.
๑๐. อาสวักขญฺเณ ปรีชา รู้จักทำอาสวะให้สิ้น.

ม. มุ. ๑๒/๑๔๑.

อธิบาย: ฐานะนั้น คือสิ่งที่มีได้เป็นได้โดยธรรมดา อฐานะ คือสิ่งที่มีไม่ได้เป็นไม่ได้โดยธรรมดา อุทาหรณ์ สิ่งใดมีความเกิดขึ้น สิ่งนั้นมีความดับเป็นธรรมดา เป็นฐานะอย่างหนึ่ง สิ่งใดมีความเกิดขึ้น สิ่งนั้นจักไม่ดับเลย เป็นอฐานะอย่างหนึ่ง กุศลกรรม ให้ผลดี อกุศลกรรม ให้ผลชั่ว เป็นฐานะอีกอย่างหนึ่ง กุศลกรรม ให้ผลดี อกุศลกรรม ให้ผลชั่ว เป็นอฐานะอีกอย่างหนึ่ง กุศลกรรม ให้ผลชั่ว กำหนดฐานะและอฐานะ โดยนัยนี้. พระญาณที่ ๒ กำหนดรู้ผลแห่งกรรมของสัตว์ทั้งหลายผู้ทำกรรม ทั้งที่เป็นบุญ ทั้งที่เป็นบาป ต่างให้ผลสลับส่นกัน ไม่หลงสันนิษฐานไปในอฐานะ. พระญาณที่ ๓ กำหนดรู้กรรมอันจะนำไปสู่สุคติทุกคติ และปฏิบัติอันจะนำไปบรรลुพระนิพพาน. พระญาณที่ ๔ รู้จักแยกสมมติออกเป็นชั้นธายตนะ และธาตุต่าง ๆ. พระญาณที่ ๕ และที่ ๖ มีกิจละม้ายกัน แสดงตามนิทเทส การกำหนดรู้อัธยาศัยดีเลว เป็นกิจแห่งพระญาณที่ ๕ การ

กำหนดรู้ธรรมาศยานั้นด้วย การกำหนดรู้อินทรีย์ ๕ มีศรัทธา เป็นต้น กับทั้งคุณและโทษอย่างอื่นว่าเป็นอย่างไรด้วย เป็นกิจแห่งพระญาณที่ ๖. พระญาณที่ ๗ กำหนดรู้ความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว ความออกแห่งฉาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ ว่า จักมีเพราะอย่างไร. กิจแห่งพระญาณอีก ๓ ต่อไปอีก กล่าวไว้แล้วในวิชา ๓ ในติกะ.

บารมี ๑๐

ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิกฺขณานเมตตา อุเบกขา.

ขุ. จริยา. ๓๓/๕๕๖.

อธิบาย: ศัพท์ว่า มารมี สันนิษฐานว่าออกจากศัพท์ ปรม แปลว่า คุณสมบัติหรือปฏิบัติอันยอดเยี่ยม ท่านพรรณนาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ ได้ทรงบำเพ็ญมาแต่ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อบารมีเหล่านี้เต็มแล้วจึงจะได้ตรัสรู้ บารมีเหล่านี้กระจำแล้วโดยมาก จักแก่เฉพาะบางประการ. เนกขัมมะ ได้แก่การออกบวช โดยอธิบายว่าออกจากกาม. สัจจะ น่าจะได้แก่การเชื่อตรง หรือการตั้งใจทำจริง หรือการมุ่งแสวงหาความจริง. แต่ในชาดกปกรณ์ จัดเอาการยกเอาความเป็นจริงอยู่อย่างไร ขึ้นตั้งอธิษฐานเพื่อสำเร็จผลที่มุ่งหมายเป็นสัจจบารมี. อธิกฺขณาน ได้แก่การตั้งใจมั่น. อุเบกขา ได้แก่ความไม่ยินดียินร้าย. บารมีเหล่านี้ ท่านแจกออกเป็น ๓ หมวด คือ บารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมี สิริเป็นบารมี ๓๐ ทศ บารมี ๓

หมวดนี้ต่างกันอย่างไร สันนิษฐานยาก ความเข้าใจของพระคันถ-
รจนจารย์ ก็ไม่แนลงเหมือนกัน. ท่านแก้ทานอย่างหนึ่งว่า การให้
ไม่ได้ระบุพัสดุ จัดเป็นทานบารมี. การให้พัสดุภายนอก จัดเป็นทาน
อุปบารมี. การให้อวัยวะและชีวิต จัดเป็นทานปรมัตถบารมี. อีก-
อย่างหนึ่งว่า การสละพัสดุภายนอก จัดเป็นทานบารมี. การสละ
อวัยวะ จัดเป็นทานอุปบารมี, การสละชีวิต จัดเป็นทานปรมัตถบารมี
อุปบารมี เป็นศัพท์ที่น่าสันนิษฐานก่อน. ตามพยัญชนะแปลว่า บารมี
ใกล้หรือบารมีรอง เรียงไว้ในระหว่างกลาง ลงสันนิษฐานว่า ปรมัตถ-
บารมีเป็นยอด รองลงมาอุปบารมี โดยนัยนี้ได้ความว่า เป็นบารมีที่
รองปรมัตถบารมีลงมา พิเศษกว่าบารมีเฉย ๆ. แบ่งบารมีอย่างหนึ่ง
ออกเป็น ๓ จำอาศัยเกณฑ์ ตามเกณฑ์ที่ท่านตั้งมาแล้ว ชีวิต ร่างกาย
และทรัพย์ภายนอก ส่วนทานแบ่งง่าย สละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่คน
มาก หรือเพื่อเปลื้องทุกข์คนอื่น จัดเป็นทานปรมัตถบารมี สละอวัยวะ
แห่งร่างกาย เช่นพยายามเพื่อจะทำประโยชน์หรือเปลื้องทุกข์เขา แต่
ต้องเสียอวัยวะของตนในการทำอย่างนั้น จัดเป็นทานอุปบารมี สละ
ทรัพย์เพื่อเกื้อกูลหรือเพื่อเปลื้องทุกข์เขา จัดเป็นทานบารมี. ศีลที่รักษา
เพราะต้องพร่าชีวิตร่างกายและโภคทรัพย์อาจแบ่งเป็น ๓ ได้เหมือนกัน.
ส่วนบารมีอันเหลือยังจะต้องหาเกณฑ์แบ่งอีก ไม่ใช่ทำง่าย. แม้ทำ
ได้แล้วยังไม่พินพินเฟือ. ข้าพเจ้าสันนิษฐานเห็นเกณฑ์แบ่งอีกทางหนึ่ง
บารมีที่พรโพธิสัตว์บำเพ็ญในชาติห่างไกล ตามที่กล่าวไว้ว่า ครั้งเสวย
พระชาติเป็นมนุษย์ก็มี เป็นดิรัจฉานก็มี สับสนกัน จัดเป็นเพียงบารมี

ที่บำเพ็ญในชาติใกล้เข้ามา ก่อนหน้าปัจฉิมชาติเพียง ๑๐ ชาติ ตาม
ที่กล่าวไว้ครั้งเสวยพระชาติเป็นมนุษย์เป็นพื้น และเป็นมนุษย์วิสามัญ
มีลักษณะอยู่ชาติเดียวที่ว่า เป็นพระยานาค จัดเป็นอุปบารมี ที่พระมหา-
บุรุษทรงบำเพ็ญในปัจฉิมชาติ ก่อนหน้าตรัสรู้พระโพธิญาณ จัดเป็น
ปรมัตถบารมี. จักพรรณนาเฉพาะปัจฉิมชาติ. พระองค์น้อมพระชนม์
เพื่อประโยชน์แก่คนมาก ด้วยพระเมตตา จัดเป็นพระทานบารมีและ
พระเมตตาบารมี เสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ์ จัดเป็นพระเนกขัมม-
บารมี ทรงสำรวมในศีล สมควรแก่เป็นบรรพชิตจัดเป็นพระศีลบารมี
ทรงบำเพ็ญเพียรและทรงอดทนต่อความลำบากยากเข็ญ จัดเป็นพระ
วิริยบารมีและพระขันติบารมี ทรงตั้งพระหฤทัยมั่นในปฏิปทา ตั้งพระ
หฤทัยทำจริง ๆ เพื่อแสวงหาความจริง จัดเป็นพระอธิษฐานบารมีและ
พระสัจจบารมี ทรงรักษาพระหฤทัยคงที่ ไม่ให้วิการเพราะยินดียินดีร้าย
จัดเป็นพระอุเบกขาบารมี พระปรีชาทำพระองค์ให้เป็นผู้ตื่น รู้เท่าถึง
การณ์และอาจเล็งเห็นก้าวหน้าไม่มมงาย นำพระองค์ให้หลีกจากกิริยาอัน
มิใช่ทาง ดำเนินในปฏิปทาอันเป็นทาง ตลอดถึงได้บรรลุพระอนุตตร-
สัมมาสัมโพธิญาณ จัดเป็นพระปัญญาบารมี. จัดตามเกณฑ์นี้ สม
ด้วยเค้าเรื่องที่ท่านจัดไว้เป็น ๓ กาล คือทุเรณิทาน เรื่องห่างไกล ๑
อวิทูเรณิทาน เรื่องไม่ไกลนัก ๑ สันติเกณิทาน เรื่องใกล้ชิด ๑ แต่
แบ่งระยะเวลาคลาดกันไป. ทุเรณิทาน ท่านจัดจำเดิมแต่ตั้งปรารถนาเพื่อ
เป็นพระพุทธเจ้า ณ สำนักพระพุทธที่ปิงกร จนถึงจุดจารชาติเป็น
พระเวสสันดร อุบัติขึ้นในคฤศิตเทวโลก อวิทูเรณิทาน ตั้งแต่จุดจาก

ดุสิตพิภพ จนถึงตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ ณ ควบไม้พระมหาโพธิ
สันติเกนิทาน ตั้งแต่ตรัสรู้แล้วจนปรินิพพาน. ส่วนชาดก จัดเรื่อง
ต่าง ๆ เป็นอันมาก ที่กล่าวความเสวยพระชาติสืบสนกัน เป็นสามัย-
นิบาต อันได้แก่ทวารนิทาน จัด ๑๐ เรื่องที่กล่าวความเสวยพระชาติ
ไม่สืบสน เว้นเรื่องหนึ่ง เป็นมหานิบาต อันได้แก่อวิทูเรนิทาน
โดยนัยนี้ เรื่องในปัจฉิมชาติได้แก่สันติเกนิทาน. ข้าพเจ้าเกณฑ์
ตามนัยจัดเรื่องชาดก. บารมี ท่านกล่าวว่า พระปัจเจกพุทธะและพระ
อริสวาทได้บำเพ็ญมาเหมือนกัน อย่างเดียวกันกับของพระพุทธเจ้า
หรือต่างกัน ไม่ได้กล่าวไว้ชัด น่าจะเป็นอย่างเดียวกัน แต่ระยะเวลา
สั้นกว่า

มัจฉัตตะ ความเป็นผิ ด ๑๐

๑. มัจฉาทิฏฐิ	เห็นผิ ด.
๒. มัจฉาสังกัปปะ	ดำริผิ ด.
๓. มัจฉาวาจา	วาจาผิ ด.
๔. มัจฉากัมมันตะ	การงานผิ ด.
๕. มัจฉาอาชีวะ	เลี้ยงชีวิตผิ ด.
๖. มัจฉาวายามะ	พยายามผิ ด.
๗. มัจฉาสติ	ระลึกผิ ด.
๘. มัจฉาสมาธิ	ตั้งจิตผิ ด.
๙. มัจฉาญาณะ	รู้ผิ ด.

๑๐. มิจฉาวิมุตติ พันผิต.
ยกข้างปลาย ๒ ออกเสียบ เป็นมิจฉัตตะ ๘.
อง. ทสก. ๒๔/๒๒๖.

อธิบาย: มิจฉาทิฏฐิ โดยพยัญชนะ น่าจะได้แก่เห็นผิตจาก
คลองธรรมทุกประการ โดยอรรถ น่าจะได้แก่เห็นผิตที่เป็นอย่างเผลว
เช่น อภิริยทิฏฐิ อเหตุกทิฏฐิ และนัตถิกทิฏฐิ. มิจฉาสังกัปปะ ได้
แก่ดำริแส่หากามในทางผิต ดำริเนื่องด้วยผูกพยาบาท และดำริในทาง
ทำผู้อื่นให้ลำบาก. มิจฉาวาจา ได้แก่วจีทุจริต ๔. มิจฉากัมมันตะ
ได้แก่กายทุจริต ๓. มิจฉาอาชีวะ ได้แก่เลี้ยงชีวิตในทางทุจริตและ
ในทางผิตธรรมนิยม. มิจฉาวายามะ ได้แก่พยายามในทางยังบาป-
ธรรมให้เกิดขึ้นและให้เจริญ และในทางยังกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้นและ
ให้เสื่อมสิ้น. มิจฉาสติ ได้แก่ระลึกถึงการอันจะชั่วให้เกิดราคะ โทสะ
โมหะ. มิจฉาสมาธิ ได้แก่ภาวนาสะกดใจในทางหาลาก ในทางให้ร้าย
ผู้อื่น และในทางนำให้หลง. มิจฉาญาณะ อยู่ข้างมัว น่าจะได้แก่
ความรอบรู้เกิดขึ้นในจิตของผู้ถือลัทธิต่าง และประกอบภาวนาตาม
ลัทธินั้น. ในข้างพระพุทธศาสนา เทียบด้วยวิปัสสนาญาณ อันตกไป
ในฝ่ายวิปัสสนูปกิเลสเสีย ไม่ขึ้นถึงมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิต แต่
จะจัดเป็นมิจฉาญาณะ อยู่ข้างแรงเกินไป. มิจฉาวิมุตติ เข้าใจยากอยู่
เพราะวิมุตติในที่อื่นเป็นดีทั้งนั้น น่าจะได้แก่วิมุตติที่นิยมในลัทธิอื่น
หรือที่ระงับกิเลสบาปธรรมได้ชั่วคราว เรียกว่าตทังควิมุตติ ด้วย
อำนาจกลัวพระเจ้าผู้สร้าง การระงับกิเลสบาปธรรมนั้นคืออยู่ แต่การ

๔. กามราคะ ความกำหนัดด้วยอำนาจกิเลสสาม เรียกว่า กามราคะ แต่เพียงราคะก็มี.

๕. ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ได้แก่ความ หงุดหงิดด้วยอำนาจโทสะ เรียกว่า โทสะ ตรงทีเดียวก็มี.

๕ นี้ เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำ คืออย่างหยาบ เรียกว่า โอรัมภาคิยะ.

๖. รูปราคะ ความติดใจอยู่ในรูปธรรม เช่น ชอบใจ ในบุคคลบางคน หรือในพัสดุบางสิ่งหรือ แม้ในวัตถุอันเป็นอารมณ์แห่งรูปฌาน.

๗. อรูปราคะ ความติดใจอยู่ในอรูปธรรม เช่น พอใจ ในสุขเทวนา.

๘. มานะ ความสำคัญตัวว่าเป็นนั่นเป็นนี่.

๙. อุทธัจจะ ความคิดฟุ้ง เช่น นึกอะไรก็เพลนเกิน ไปกว่าเหตุ.

๑๐. อวิชชา ความเขลาอันเป็นเหตุไม่รู้จริง.

อีก ๕ นี้ เป็นสังโยชน์เบื้องสูง คืออย่างละเอียด เรียกว่า อรูปฌาน-ภาคิยะ.

อง. ทสก. ๒๔/๑๘.

อธิบาย: กามราคะและปฏิฆะ ในบาลีเรียกว่า กามฉันทะ และ พยาบาทคู่กันในนิวรรณ์. กามฉันทะเป็นสังโยชน์อย่างอ่อน อันอนาคามิ-มรรคพึงตัดก็พอสม ส่วนพยาบาท เป็นสังโยชน์แรงกล้า เป็น

อุปายคามิ หากว่าอันอนาคามิมรรค จะพึงตัดขาดแล้วไซ้รึ แปลว่า พระโสดาบัน ยังมีพยาบาท เช่นนี้ พระโสดาบันยังจักไปสู่อบาย ครอบงำอยู่ ไม่อย่างนั้น ศัพท์ว่าพยาบาท หมายเอาตั้งแต่พยาบาท แท้จริง ตลอดลงมาถึงโทสะและโกรธ เรียกอย่างนั้น จะนำความเข้าใจเขวไป พระอาจารย์ในชั้นหลัง ะรอยจะเห็นอย่างนี้เหมือนกัน จึงยักเรียกเสียว่า กามราคะและปฏิฆะ ตามสังโยชน์อีกบรรยายหนึ่ง ต่อนี้ไปข้าพเจ้าเรียกตามท่าน.

สังโยชน์ ๑๐

กามราคะ ปฏิฆะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัตถัพพปรามาส
ภวราคะ อิสสา มัจฉริยะ อวิชชา.

วิภงฺก. ทสก. ๓๕/๕๒๘.

โดยเค้าเงื่อน สังโยชน์ ๗ กับเดิมเข้าอีก ๓ คือสัตถัพพปรามาส อิสสา มัจฉริยะ แต่เรียกลำดับใหม่. สังโยชน์ ๑๐ อย่างแรกเรียง ลำดับตามอริยมรรคอันจะตัด ส่วนอย่างนี้ เอาอะไรเป็นเกณฑ์จัด ลำดับ ยังสันนิษฐานไม่ออก.

สังญญา ๑๐

๑. อนิจจสังญญา กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร.
๒. อนัตตสังญญา กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรม.
๓. อสุกสังญญา กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย.

๔. อาทินวสัญญา กำหนดหมายโทษแห่งกาย คือมีอาหารต่าง ๆ.
๕. ปหานสัญญา กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปกรรม.
๖. วิจารณ์สัญญา กำหนดหมายวิจารณ์คืออริยมรรค ว่าเป็นธรรมอันละเอียด.
๗. นิโรธสัญญา กำหนดหมายนิโรธความดับตัณหา คืออริยผล ว่าเป็นธรรมอันละเอียด.
๘. สัพพโลเก อนภิตตสัญญา กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง.
๙. สัพพสังขารesu อนิฏฐสัญญา กำหนดหมายความไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง.
๑๐. อานาปานัสสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก.

อง. ทสก. ๒๔/๑๑๒.

อธิบาย: อย่างนี้มาในคิริมานันทสูตร มีเรื่องเล่าว่า พระคิริมานนท์อาพาธ พระศาสดาทรงแสดงสัญญา ๑๐ นี้แก่พระอานนท์ และตรัสสั่งให้ท่านไปแสดงแก่พระคิริมานนท์ ๆ ได้ฟังแล้ว หายจากอาพาธ, อนิฏฐสัญญาในบาลีเป็นอนิจจสัญญา ส่วนในนิเทศว่าเป็นอหยาและเกลียดชังในสังขาร. สัญญา ๑๐ ในทสุตตรสูตร และในสูตรอื่นอีก เขียนไปจากนี้ก็มี. มรณสัญญา กำหนดหมายมรณะ. อาหาร ปรุกูลสัญญา กำหนดหมายความปรุกูลในอาหาร, อนิจเจ

นักธรรมโท - ธรรมวิภาคปริเฉทที่ ๒ - หน้าที่ 118

ทุกขสังขยา กำหนดหมายทุกข์ในสิ่งไม่เที่ยง มาในสูตรนั้น แทน
อาทีนวสังขยา สัพพสังขารesu อนิฏฐสังขยา อานาปานัสสติ ในที่นี้
ทั้งเรียงลำดับสับสนกันด้วย.

สัทธรรม ๑๐

โลกุตตรธรรม ๘ กับปริยัติธรรม.

อภิ. วิ. ๖๕.

เอกาทศกะ หมวด ๑๑

ปัจจัยการ ๑๑ = ปฏิจจสมุปบาท

๑. เพราะอวิชชา	เป็นปัจจัย	มีสังขาร
๒. เพราะสังขาร	"	มีวิญญาณ
๓. เพราะวิญญาณ	"	มีนามรูป
๔. เพราะนามรูป	"	มีสพายตนะ
๕. เพราะสพายตนะ	"	มีผัสสะ
๖. เพราะผัสสะ	"	มีเวทนา
๗. เพราะเวทนา	"	มีตัณหา
๘. เพราะตัณหา	"	มีอุปาทาน
๙. เพราะอุปาทาน	"	มีภพ
๑๐. เพราะภพ	"	มีชาติ
๑๑. เพราะชาติ	"	มีชรามรณโสภปริเทว
ทุกข์ โทมนัส อุปายาส
- เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลเกิดขึ้นด้วยประการอย่างนี้.

ถ. นิ. ๑๖/๑.

อธิบาย: อวิชชา ท่านแก้ว่า ได้แก่อวิชชา ๘. โดยนัยนี้เป็นอันยอมรับเงื่อนไขของอวิชชาไม่ปรากฏ. ถ้าแปลอวิชชาเป็นกรรม-สาธนะว่า ธรรมชาติที่ยังไม่รู้ได้ จักได้ความชัดเจนออกไป. สังขารท่านแก้ว่า ได้แก่อภิสังขาร ๓ เป็นอันอนุวัตน์ตามค่านั้น. ถ้าไม่ยืนยันตรง

ลงไป หมายความว่ากว้าง ๆ ว่า สภาพผู้แต่งผู้ปรุงขึ้น จักเข้าใจง่ายขึ้น.
วิญญูณท่านแก่พราไปถึงวิญญูณ ๖ ถ้าจำกัดลงเพียงปฏิสนธิวิญญูณ
ความจักแจ่ม. นามรูป เข้าใจแยกตามแจกไว้ ชักให้จงน เข้าใจ
รวมกัน อุปาทินนกสังขาร หรือโดยสมมติว่า อัธภาพได้ความกระจ่าง,
สพายตนะ ได้แก่อายตนะภายใน ๖. ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน
แก่ไว้ในหนหลังแล้ว. ภพ ท่านแก่เป็น ๒ อย่าง ภพได้แก่กรรม ๑
ภพได้แก่อุปบัติคือเกิด ๑ แต่อย่างหลังซ้ำกับชาติ นำความเข้าใจว่า
ปฏิสนธิ. ตั้งแต่ชาติไป ความชัดแล้ว. สาวออกไปหาผลข้างหน้า
อย่างนี้ เรียกอนุโลม. อาการคือองค์ อันเป็นปัจจัยกล่าวไว้เพียง
๑๑ ท่านนับทั้งชรามรณะ อันเป็นผลขาดตอนเข้าด้วย จึงกล่าวว่า
ปัจจัยการ ๑๒.

อีกนัยหนึ่ง

๑. ชรามรณะเป็นต้นมีเพราะชาติ.
๒. ชาติมีเพราะภพ.
๓. ภพมีเพราะอุปาทาน.
๔. อุปาทานมีเพราะตัณหา.
๕. ตัณหามีเพราะเวทนา.
๖. เวทนามีเพราะผัสสะ.
๗. ผัสสะมีเพราะสพายตนะ.
๘. สพายตนะมีเพราะนามรูป.
๙. นามรูปมีเพราะวิญญูณ.

๑๐. วิญญาณมีเพราะสังขาร.

๑๑. สังขารมีเพราะอวิชา.

สาวทวนเข้าไปหาเหตุข้างหลังอย่างนี้ เรียกปฏิโลม. อาการอันเป็นผลก็ได้ ๑๑ เหมือนกัน นับอวิชาอันเป็นมูลเหตุเข้าด้วย จึงเป็น ๑๒.

อวิชาเทียบกันได้กับตัณหาและอุปาทาน โดยฐานเป็นปัจจัยแห่งกรรมด้วยกัน. สังขารเทียบกันได้กับกรรมภพ โดยฐานเป็นกรรมด้วยกัน. วิญญาณเทียบกันได้กับอุปัตติภพ โดยฐานเป็นปฏิสนธิด้วยกัน. แต่ถ้ามภพหมายเอาอุปัตติภพอย่างเดียว จักไม่ต้องแยกเทียบอย่างนี้ สังขารเป็นอันเข้ากับหมวดอวิชา. นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา เทียบกันได้กับชาติ โดยฐานเป็นชาติด้วยกัน. จึงได้ออดีตเหตุ หมวด ๑ ปัจจุบันผล หมวด ๑ ปัจจุบันเหตุ หมวด ๑ อนาคตผล หมวด ๑, อวิชาและสังขารเป็นอดีตเหตุ วิญญาณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นปัจจุบันผล, ตัณหาและอุปาทาน เป็นปัจจุบันเหตุ, ชาติและชรามรณะกับปฏิกิริยาทุกข้ออื่น อันเนื่องด้วยชาติเป็นอนาคตผล. ๔ หมวดนี้จัดเป็นสังเขป หรือสังคหะละอย่าง ๆ. ย่นเข้าโดยกาลเป็น ๓ อดีตอัทธา กาลหนหลัง ๑ ปัจจุบันนอัทธา กาลยังเป็นอยู่ ๑ อนาคตอัทธา กาลข้างหน้า ๑. มีเงื่อนไขเรียกว่า สนธิ ๓. เงื่อนไขในระหว่างอดีตเหตุ และปัจจุบันผลเป็นสนธิ ๑ เรียก เหตุผลสนธิ ต่อเหตุเข้ากับผล. เงื่อนไขในระหว่างปัจจุบันผล และปัจจุบันเหตุเป็นสนธิ ๑ เรียก ผลเหตุสนธิ ต่อผลเข้ากับเหตุ. เงื่อนไข

ในระหว่างปัจจุบันเหตุกับอนาคตผล จัดเป็นสนธิ ๑ เรียกเหตุผลสนธิ ต่อเหตุเข้ากับผล. และเหตุแยกประเภทออกไปเป็น ๒, ส่วนกิเลส ๑ ส่วนกรรม ๑, อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นส่วนกิเลส สังขารและกรรมภพ เป็นส่วนกรรม. จึงย่นเข้าอีกนัยหนึ่ง เป็นไตรวัฏฏ์ คือ วน ๓ กิเลสวัฏฏ์ ๑ กัมมวัฏฏ์ ๑ วิปากวัฏฏ์ คือส่วนที่เป็นผล ๑.

เหตุไฉน ท่านจึงเรียงหมวดเหตุและหมวดผลใน ๓ กาล หรือในสังเขป ๔ ต่างชื่อกันไป เช่นเรียงอดีตเหตุ เป็นอวิชชาและสังขาร เรียงปัจจุบันเหตุ เป็นตัณหาอุปาทานและกรรมภพ เรียงปัจจุบันผล เป็นวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เรียงอนาคตผล เป็นชาติและชรามรณะกับปฏิกิริณทุกข์ เป็นข้ออันจะพึงสันนิษฐาน ไม่เข้าใจอธิบายของท่าน ย่อมฉงนและเข้าใจยาก. ในเบื้องต้น ถ้าเทียบกับเข้าดังกล่าวแล้ว ทำความเข้าใจเป็นอันเดียวกันเสีย โดยฐานเป็นเหตุเป็นผลเหมือนกัน จักได้ความกระจ่างออก. วิปากในอนาคต จักมี ก็เพราะกิเลสและกรรมในปัจจุบันเป็นเหตุ กิเลสและกรรมในปัจจุบันมีอยู่ก็เพราะวิปากในปัจจุบัน กล่าวคือต้องอิงอุปาทินนก-สังขาร วิปากในปัจจุบันมีขึ้น ก็เพราะกิเลสและกรรมในอดีตเป็นเหตุ สาวทวนเข้าไปก็วนอยู่อย่างนี้ เป็นแต่ท่านยอมรับว่าสาวทวนเข้าไปไม่ถึงเงื่อนไข มีคำบาลีรับสมว่า อวิชชาเย ภิกขเว ปุทุพาโกฏี น ปญญาติ จึงกล่าวตั้งต้นแต่อวิชชา ดังจะแสดงว่า วิปากคือชาติต้นนั้น มีขึ้น เพราะปัจจัยอะไรที่ยังไม่รู้. แต่มีสังขารอยู่ในลำดับแห่งอวิชชา น่าจะเข้าใจว่าสังขารนั้น หมายถึงสภาพอันแต่วิปากคือชาติต้นนั้น

ที่ลัทธิถือว่ามีผู้สร้าง อ้างว่าพระเจ้า เขาจัดเอาเป็นต้น ไม่สาวเข้าไป
อีก ฝ่ายพุทธศาสนาสาวเข้าไปอีกต่อหนึ่งถึงอวิชา คือปัจจัยอะไร
ที่ยังไม่รู้ หากจะสาวทวนเข้าไปอีก อวิชามาจากไหน ก็ต้อง
ตอบว่า มาจากอวิชาในลำดับเข้าไป สาวทวนเข้าไปเท่าไรก็ลง
อวิชานั้นเอง จึงตั้งอวิชาเป็นต้น. ในหมวดปัจจุบันเหตุ จักกล่าว
ถึงอวิชาและสังขารมิได้ ท่านจึงเรียงค้นหา อุปาทาน และกรรม-
ภพเข้าไว้แทน เพื่อแสดงเหตุในระหว่าง ๆ. ท่านแสดงปัจจุบันผล คือ
วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เพื่อให้รู้จักความโยงกัน
แห่งสภาวะธรรม อันเป็นลักษณะแห่งปฏิจัสมุขบาท ส่วนในหมวด
อนาคตผล ท่านยังแสดงอุปปัตติภพและชาติไว้แทนนั้น เพราะจะตัด
ตอนลง จึงกล่าวถึงชรามณะเป็นเงื่อนไขปลาย คู่กับอวิชาเป็นเงื่อนไข
ต้น เป็นทางจะชวนให้ปรารถเป็นอารมณ์สาวทวนเข้าไปหาเหตุ จำเป็น
อยู่เองที่ต้องกล่าวโดยสมมติไปตามกัน จึงได้เรียงอุปปัตติภพและชาติ
ไว้แทน.

แต่เมื่อทำขอมลงไปแล้วว่าสาวทวนเข้าไปไม่ถึงเงื่อนไขต้น จึงนำ
ความเข้าใจอวิชาเพียงขั้นโมหะ เข้าในสังขารเพียงขั้นกรรม เพราะ
อย่างนี้ ท่านจึงแนะนำให้เข้าใจว่า เมื่อกล่าวถึงอดีตเหตุ คืออวิชา
กับค้นหา พึงเข้าใจตลอดถึงค้นหาอุปาทานและกรรมภพด้วย เพราะ
สัตว์อันอวิชาครอบงำ จำต้องมีค้นหาและอุปาทาน ทำอะไรเป็น
กรรม เมื่อกล่าวถึงปัจจุบันเหตุ คือค้นหา อุปาทาน กรรมภพ พึง
เข้าใจตลอดถึงอวิชาและสังขารด้วย เพราะสัตว์ยังมีค้นหาอุปาทาน

ทำกรรม ก็เพราะอวิชชาครอบงำและสังขารแต่ง เมื่อกล่าวถึงวิญญาณนามรูป สพายตนะ ผัสสะ พึงเข้าใจย้อนถือเอาโดยสมมติว่าอุปัตติภพชาติและชรามรณะ เพราะเกิดแล้วดับไป เมื่อกล่าวถึงอุปัตติภพชาติและชรามรณะ พึงเข้าใจขยายออกเป็นสภาวะธรรมโดยปรมัตถ์ เพราะเกิดตายเป็นอาการเดียวกับเกิดดับ เช่นนี้จึงได้อาการครบ ๕ ทุกหมวด เป็นอาการ ๒๐ ถ้วน.

นี่เป็นภาคอันหนึ่ง เรียกสมุทวาร. อีกภาคหนึ่งแสดงความดับแห่งผล เพราะดับแห่งเหตุ เรียกนิโรธวาร แสดงพอเป็นนิตัสสนะ ดังนี้ :-

เพราะอวิชชาดับ สังขารดับ ฯลฯ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ดับ เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งหมดดับ ด้วยประการอย่างนี้ นี้เป็นอนุโลม. ชรา มรณะ ฯลฯ ดับ เพราะชาติดับ ฯลฯ สังขารดับ เพราะอวิชชาดับ นี้เป็นปฏิโลมรวม ๒ ภาคนี้เป็นปฏิจสมุปปาต แปลว่า สภาพอันอาศัยกันเกิดขึ้น. ชื่อนี้ดูเหมือนเพ่งเพียงอุทวารเท่านั้น เมื่อใช้เรียกครอบคลุมถึงนิโรธวารด้วย จักว่าเป็นชื่อเรียกโดยเอกเสสนัย. ปฏิจสมุปปาตนี้เป็นความรู้อย่างลึก และให้รู้จักกำหนดสภาพ อันเป็นทั้งผลทั้งเหตุเนื่องเป็นสายกันไปวนกันไป เหมือนลูกโซ่อันเกี่ยวคล้องกันเป็นสายผูกวงเครื่องจักรฉะนั้น.

ทวารวาทสกะ หมวด ๑๒

กรรม ๑๒

หมวดที่ ๑

ให้ผลตามคราว

๑. ทัฏฐธรรมเวทนียกรรม	กรรมให้ผลในภพนี้.
๒. อุปปีชชเวทนียกรรม	กรรมให้ผลต่อเมื่อเกิดแล้วในภพหน้า.
๓. อปราปเวทนียกรรม	กรรมให้ผลในภพสืบ ๆ.
๔. อโหสิกรรม	กรรมให้ผลสำเร็จแล้ว.

หมวดที่ ๒

ให้ผลตามกิจ

๕. ชนกกรรม	กรรมแต่งให้เกิด.
๖. อุปัตถัมภกกรรม	กรรมสนับสนุน.
๗. อุปปีฬกกรรม	กรรมบีบคั้น.
๘. อุปฆาตกกรรม	กรรมตัดรอน.

หมวดที่ ๓

ให้ผลตามลำดับ

๙. ครุกรรม	กรรมหนัก.
๑๐. พหุลกรรม	กรรมชิน.
๑๑. อาสันนกรรม	กรรมเมื่อจวนเจียน.
๑๒. กตัตตากรรม	กรรมสัปดาห์.
	วิ. กงฺขา. ตติย. ๒๒๓.

อธิบาย: กรรมเหล่านี้ ได้ทั้งในฝ่ายกุศล ทั้งในฝ่ายอกุศล.

กรรมที่ ๑ ท่านว่าเป็นกรรมแรง จึงให้ผลทันตาเห็น ผู้ทำได้
เสวยผลในอัตภาพนั่นเอง แต่เมื่อผู้ทำถึงมรณะไปเสียก่อนถึงคราว
ให้ผล ย่อมเป็นอโหสิกรรม.

กรรมที่ ๒ เพลาลงมกว่ากรรมที่ ๑ จักให้ผลได้ต่อเมื่อผู้ทำ
เกิดแล้วในภพเป็นลำดับ พ้นจากนั้นแล้ว เป็นอโหสิกรรม.

กรรมที่ ๓ เพลามากที่สุด จักอาจให้ผลต่อเมื่อพ้นภพหน้าแล้ว ได้
ช่องเมื่อใด ย่อมให้ผลเมื่อนั้น กว่าจะเป็นอโหสิกรรม ท่านเปรียบเทียบ
ไว้เหมือนสุนัขไล่เนื้อ ไส้ตามเนื้อที่เข้าในที่ใด ย่อมเข้ากัดในที่นั้น.

กรรมที่ ๔ เป็นกรรมล่วงคราวแล้วเลิกให้ผล เปรียบเหมือนพืช
สิ้นยางแล้ว เพราะไม่ขึ้น. นี้จัดตามคราวที่ให้ผล.

กรรมที่ ๕ สามารถยังผู้ทำผู้เคลื่อนจากภพหนึ่ง แล้วให้ถือปฏิ-
สนธิในภพอื่น ท่านจึงเรียกว่าชนกกรรม เปรียบด้วยบิดาผู้ยังบุตรให้
เกิด ได้แก่ "กมุขโยนิ" กรรมเป็นกำเนิด ในที่อื่น ต่อนั้นไปสิ้นหน้าที่.

กรรมที่ ๖ ไม่อาจแต่งปฏิสนธิเอง ต่อเมื่อชนกกรรมแต่งปฏิสนธิ
แล้วจึงเข้าสนับสนุนส่งเสริม เปรียบเหมือนแม่นมผู้เลี้ยงทารกอันคนอื่น
ให้เกิดแล้ว ท่านจึงเรียกว่าอุปถัมภกกรรม ได้แก่ "กมุขพนฺธุ" กรรม
เป็นพวกพ้อง ในที่อื่น. กรรมนี้เป็นสภาคับชนกกรรม ถ้าชนกกรรม
เป็นกุศลแต่งปฏิสนธิข้างดี อุปถัมภกกรรมย่อมเข้าสนับสนุนทารก
ผู้เกิดแล้ว ให้ได้สุขได้ความเจริญรุ่งเรืองจนอวสาน ได้ในลักษณะว่า
"โชติ โชติปรายโน" รุ่งเรืองมาแล้วมีรุ่งเรืองไปภายหน้า ถ้าชนกกรรม

เป็นอกุศลแต่งปฏิสนธิข้างเลว อุปัตถัมภกรรมย่อมซ้ำเติมเมื่อเกิดแล้วให้หายนะหนักลง เข้าในลักษณะว่า "ตโม ตมปรายโน" มีคมาแล้ว มีมือไปภายนอก. จะเข้าใจอีกอย่างหนึ่งว่า ชนกรรมได้แก่กรรมที่เป็นเดิม อุปัตถัมภกรรม ได้แก่กรรมทำเพิ่มพูนหรือซ้ำเติม ก็ไม่ผิด.

กรรมที่ ๗ เป็นวิสภาพแห่งชนกรรม เมื่อชนกรรมแต่งปฏิสนธิแล้ว เข้าบีบคั้นผลแห่งชนกรรมไม่ให้แผ่ลึดเต็มที่ ถ้าชนกรรมเป็นอกุศลแต่งปฏิสนธิข้างดี กรรมนี้ก็เข้าบีบคั้นให้ทุรพลลง เข้าในลักษณะว่า "โชติ ตมปรายโน" รุ่งเรืองมาแล้ว มีมือไปภายนอก ถ้าชนกรรมเป็นอกุศลแต่งปฏิสนธิข้างเลว กรรมนี้เข้าเกียดกันให้ทุเลาขึ้น เข้าในลักษณะว่า "ตโม โชติปรายโน" มีคมาแล้ว มีรุ่งเรืองไปภายนอก ท่านจึงเรียกว่า อุปปีพกกรรม กรรมนี้บีบคั้นผลแห่งชนกรรมนั้นใด พึงเห็นว่าบีบคั้นผลแห่งอุปัตถัมภกรรมนั้นนั้น.

กรรมที่ ๘ เป็นวิสภาพแห่งชนกรรมและอุปัตถัมภกรรม เหมือนกัน เป็นสภาพแห่งอุปปีพกกรรม แต่รุนแรงกว่า ย่อมตัดรอนผลแห่งชนกรรม และอุปัตถัมภกรรมให้ขาดเสียทีเดียว เข้าให้ผลแทนที่ ท่านจึงเรียกว่า อุปฆาตกรรม. นี้จัดตามกิจที่เป็นพนักงาน.

กรรมที่ ๙ เป็นหนักที่สุดกว่ากรรมอย่างอื่น จึงเรียกว่าครุกรรม ในฝ่ายอกุศล ท่านจัดเอาอนันตริยกรรมเป็นครุกรรม ในฝ่ายกุศลท่านจัดเอาสมาบัติ ๘. กรรมนี้มีอยู่ย่อมให้ช่องให้ผลก่อน เปรียบเหมือนคนอยู่บนที่สูง เอาหินต่าง ๆ เหล็กบ้าง ศิลาบ้าง กระเบื้องบ้าง ไม้บ้าง กระดาษบ้าง ขนนกบ้าง สิ่งอื่นบ้าง ทิ้งลงมา สิ่งไหนหนักที่สุด

สิ่งนั้นยอมตกลงพื้นก่อน สิ่งอื่น ๆ ยอมตกลงพื้นตามลำดับน้ำหนักของมัน.

กรรมที่ ๑๐ ได้แก่กรรมอันเคยทำมามากทำมาจนชิน ท่านเรียกว่า พหุลกรรม. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่าอาจิณณกรรม ด้วยอรรถว่า เคยประพฤติมา. กรรมนี้แลเป็นอาเสวนปัจจัย คือการสั่งเสพ เป็นเหตุได้อย่างหนึ่ง เมื่อครุกรรมไม่มี ย่อมให้ผลก่อนกรรมอย่างอื่น ท่านเปรียบไว้เหมือนคนมวยปล้ำกัน คนใดมีแรงกว่าว่องไวกว่า คนนั้นยอมชนะ. กล่าวเพื่อเข้าใจง่าย เมื่อกรรมอันผาดโผนไม่มี ผู้ทำยอมปรากฏด้วยกรรมอันตนทำมามาก เช่นผู้ร้ายปล้นทำมาตุฆาต หรือปีตุฆาต ย่อมต้องโทษเพราะกรรมอย่างหลังอันรุนแรงก่อน ต่อไม่ได้ทำกรรมอย่างหลังนั้น จึงต้องโทษเพราะทำกรรมอย่างก่อน.

กรรมที่ ๑๑ ได้แก่กรรมอันทำเมื่อจวนตาย ท่านเรียกว่าอาสันนกรรม. เมื่อพหุลกรรมไม่มี คือผู้ทำไม่ได้ทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งไว้จนชิน จนถึงออกชื่อเลื่องลือว่ามักเป็นอย่างนั้น ๆ กรรมนี้แม้ทุรพลอย่างไรก็ตามยอมให้ผล ท่านเปรียบไว้เหมือนโคอันแออัดอยู่ในคอก พอนายโคบาลเปิดประตูคอก โคใดอยู่ริมประตูคอก แม้เป็นโคแก่ทุรพล ย่อมออกได้ก่อนโคอยู่ในเข้าไปแม้แข็งแรงกว่า, เปรียบให้เข้าใจง่าย อีกอย่างหนึ่ง จรรยาของผู้ตายจากไปก่อน ย่อมจับใจของผู้อยู่ข้างหลังมากกว่าจรรยาในคราวก่อน ๆ ที่ไม่ผาดโผน ที่ไม่ชินในเวลานี้ ทำดี ก็ไว้อาลัยมาก ทำเสีย ก็ทำวิปถีสารมาก.

กรรมที่ ๑๒ ได้แก่กรรมอันทำด้วยไม่ตั้งใจ ท่านเรียกกตัตตา-

กรรมบ้าง เรียกตัดตาวาปนกรรมบ้าง ตามบาลีว่า กตตฺตา วา
ปน ๑ เป ๑ ที่ปรารภกล่าวอีกประการหนึ่ง, ต่อกรรมอื่นไม่มี จึง
ถึงวาระแห่งกรรมนี้จะให้ผล. และผลแห่งกรรมนี้ให้ เป็นแต่พอดีพอ
ร้าย ท่านเปรียบไว้เหมือนลูกศรอันคนบ้ายิง. ตัวอย่าง โทษอันมีแก่
คนผู้ทำเขาตายด้วยเงินเลื้อ. กรรมนี้ผิดหลักบาลีพระสูตร* ว่า เจตนาทำ
ภิกขเว กมฺมํ วทามิ ซึ่งแปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่า
เป็นกรรม แต่ผลย่อมอาจมิได้จริงตามนี้ ในพระอภิธรรมท่านจึง
บัญญัติขึ้นไว้. ในทางพระวินัย ภิกษุไม่จงใจ แต่ทำฝืนสิกขาบท
ถูกปรับอาบัติก็มี. อาบัติประเภทนี้ เรียกจิตตกะ. ถ้าถือตามหลัก
บาลีพระสูตรนั้น ความเข้าใจจะพึงมีว่า กรรมนี้ได้แก่กรรมอันผู้ทำ
มีเจตนาไม่ถึงนั้น แต่ทำเกินเจตนาไป ตัวอย่างเช่น มีเจตนาเพียงจะ
เขียนเขา แต่เขถูกเขียนแล้วตาย ในกฎหมายจัดเป็นฆ่าคนตายโดย
ไม่มีเจตนา วางโทษเบากว่าฆ่าโดยจงใจ แต่ในพระวินัยไม่ปรับ
เป็นมนุสสวิคคหะ ปรับเพียงให้ประหารเท่านั้น.

การบัญญัติกรรมนั้น เนื่องมาจากถือว่า ผลย่อมผลัดจาเหตุ
และในพระสูตร เพ่งเฉพาะเหตุภายใน วางบาลีไว้เป็นหลักอย่างนั้น
เข้าใจว่าเพื่อจะจำกัดลงให้พอวิสัยที่จะระวังได้ เพราะผลอันจะพึงผลัด
จากเหตุภายนอก เป็นอันพันวิสัยที่จะพึงป้องกันด้วยประการทั้งปวง.
และการจำแนกกรรมออกไปเป็นต่างอย่างนั้นเล่า เข้าใจว่าเพื่อจะห้าม
ความเห็นสลับแห่งกรรม เป็นอันสนับสนุนมตินั้น เป็นฐานะอยู่

* อัง. จตุกก. ๒๒/๔๖๔.

ที่คนผู้หนึ่งทำกรรมไว้ทั้งเป็นบุญ ทั้งที่เป็นบาป กรรมต่างอย่างต่าง ให้ผลตามคราวที่ได้ช่อง หรือหลายคนทำกรรมอย่างเดียวกัน ได้ผล ยิ่งหย่อนกว่ากัน หรือบางคนทำกรรมอย่างหนึ่งไว้แล้ว ยังไม่ปรากฏ ว่าได้เสวยผลแห่งกรรมนั้นจะตายไปแล้ว หรือบางคนได้เสวยผลที่ไม่ ปรากฏว่าเพราะได้ทำกรรมอะไรไว้ ไม่คำนึงให้รอบคอบด้วยสติ อาจ เห็นเป็นสับปลับ ไม่ได้จริง แล่นไปสู่อกิริยทัญญูก็ได้ เมื่อเข้าใจ กรรมวิภาคอย่างนี้แล้ว จะได้มั่นอยู่ในกัมมัตสกตาสัทธา ประพฤติ อยู่ในคลองธรรมที่ชอบ.

เตรสกะ หมวด ๑๓

ฐติงส์ ๑๓

หมวดที่ ๑ ปฏิสังขุตด้วยจิวร

๑. ปิงสุกุกังคะ ถือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร.
๒. เตจิวกังคะ ถือทรงเพียงไตรจีวรเป็นวัตร.

หมวดที่ ๒ ปฏิสังขุตด้วยบิณฑบาต

๓. ปิณฑปาตังคะ ถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร.
๔. สप्तทานจาริกังคะ ถือเที่ยวบิณฑบาตไปตามแถวเป็นวัตร.
๕. เอกาสนิกังคะ ถือนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร.
๖. ปัตตปิณฑิกังคะ ถือนั้นเฉพาะในบาตรเป็นวัตร.
๗. ขลุปัจฉากัตติกังคะ ถือห้ามกัถอันนำมาถวายเมื่อภายหลัง
เป็นวัตร.

หมวดที่ ๓ ปฏิสังขุตด้วยเสนาสนะ

๘. อารัญญิกังคะ ถืออยู่ป่าเป็นวัตร.
๙. รุกขมุลิกังคะ ถืออยู่โคนไม้เป็นวัตร.
๑๐. อัปภอกาสิกังคะ ถืออยู่ในที่แจ้ง ๆ เป็นวัตร.
๑๑. โสสานิกังคะ ถืออยู่ป่าช้าเป็นวัตร.
๑๒. ยถาสันถติกังคะ ถือการอยู่ในเสนาสนะอันท่านจัดให้อย่างไร.

หมวดที่ ๔ ปฏิสังขตด้วยวิริยะ

๑๓. เนสัชชีกังคะ

ถือการนั่งเป็นวัตร.

ขุ. มหา. ๒๕/๕๘๔. วิ. ชุตตงก. ปฐม. ๗๔

อธิบาย: ชุตตงคฺนี้ เป็นวัตรจรรยาพิเศษอย่างหนึ่ง ตามแต่ใครจะสมัครถือ ไม่ใช่กินจำเป็น บัญญัติขึ้นด้วยหมายจะให้เป็นอุบายขัดเกลากิเลส และเป็นไปเพื่อความมักน้อยสันโดษ แจกเป็น ๑๓ ประเภท และจัดเป็น ๔ หมวด ดังเรียงไว้ข้างต้น.

ภิกษุผู้ถือปิงสุกุกังคะ ย่อมไม่รับคหปติจิวร เทียวแสวงหาเฉพาะผ้าบังสุกุล เอามาทำจิวรใช้. ภิกษุผู้ถือเตจิวริกังคะ ย่อมไม่ใช้จิวรผืนที่ ๔ นุ่งห่มเฉพาะไตรจิวรอันเป็นผ้าอริชฐาน. ภิกษุผู้ถือปิณฑปาติกังคะ ย่อมไม่รับอติเรกลก ฉันทเฉพาะอาหารอันเที่ยวบิณฑบาตได้มา. ภิกษุผู้ถือสปทานจาริกังคะ ประพฤติวัตรเหมือนภิกษุผู้ถือปิณฑปาติกังคะ แต่อุกฤษฏ์กว่า รับตามแถวอันเดียว เช่นข้างขวามือหรือข้างซ้ายมือ ไม่รับข้ามแถว หรือในแถวเดียว ไม่รับข้ามราย ฝ่ายภิกษุผู้ถือปิณฑปาติกังคะ ย่อมรับข้ามแถว. ภิกษุผู้ถือเอกาสนิกังคะ ย่อมถือนั่งฉัน ณ ที่แห่งเดียว ลุกจากที่แล้ว ไม่ฉันอาหารอีกในวันนั้น โดยความก็คือถือฉันอาหารเพียงวันละหน. ภิกษุผู้ถือปัตตปิณฑกัตติกังคะ ไม่ใช่ภาชนะรองของฉันตั้งแต่ ๒ ใบขึ้นไป ย่อมฉันเฉพาะของในบาตรเท่านั้น. ภิกษุผู้ถือขลุปัจฉภาตติกังคะ เมื่อลงมือฉันแล้ว มีผู้นำอาหารมาถวาย

ไม่รับ (?) ถูกเข้าเช่นนั้น ชื่อว่าห้ามอาหารแล้ว เป็นอันฉันได้แต่
มือเดียว. ภิกษุผู้ถืออารัญญุกังคะ ย่อมไม่อยู่แรมคืนในบ้าน ย่อม
อยู่แรมคืนในป่า ที่ห่างจากบ้านคน โดยกำหนดที่สุด ๕๐๐ ชั่วธนู
คือ ๒๕ เส้นตามทางเดินโดยปกติ. ภิกษุผู้ถือรุกขมุลิกังคะ เป็น
ประเภทของภิกษุผู้ถืออารัญญุกังคะนั่นเอง ไม่ทำกุฏิอยู่ ย่อมอยู่
ตามโคนไม้. ภิกษุผู้ถืออัพโภกาสิกังคะ ก็เป็นประเภทของภิกษุ
ผู้ถืออารัญญุกังคะเหมือนกัน แม้ตามโคนไม้ก็ไม่อยู่ ย่อมอยู่ในที่
แจ้ง ๆ ที่เข้าใจว่าเที่ยวหลบแดดอยู่ตามเงาแห่งภูเขาและชายไม้เป็นต้น.
๒ องค์นี้คงถือได้เฉพาะกาล เพราะในพรรษาจำจะต้องถือเสนาสนะ
ตามวินัยนิคม. ภิกษุผู้ถือโสสานิกังคะ ย่อมอยู่แรมคืนในป่าช้า.
ภิกษุผู้ถือยถาสันตติกังคะ ย่อมไม่ทำความอาลัยในเสนาสนะที่อยู่
อันเป็นที่สบายถูกใจ ได้เสนาสนะไม่เป็นที่สบายไม่ถูกใจ ไม่แส
หาเสนาสนะอื่น ภิกษุผู้เป็นเสนาสนคาหาปกะ จัดให้อยู่ ณ เสนา
สนะใด ย่อมอยู่ ณ เสนาสนะนั้น แม้ถูกย้ายเสนาสนะในอุตุกาล
ย่อมไม่ขัดขืน. ภิกษุผู้ถือเนสัชชิกังคะ ย่อมไม่เอนหลังลงนอน
สำเร็จอิริยาบถเพียง ๓ นั่งกับยืนและเดินเท่านั้น. องค์นี้เป็นอาการ
ฝืนธรรมชาติ สำเร็จความสันนิษฐานว่า ถือได้ชั่วเวลาเท่านั้น,
มีเรื่องเล่าในอรรถกถาธรรมบทว่า พระจกขุบาลถือตลอดพรรษา
ถึงเสียจักขุ.

การถือธุดงค์นี้ สำเร็จด้วยการสมาทาน คือ ด้วยอธิษฐานใจ
หรือแม้ด้วยเปล่งวาจา. คำสมาทานนั้นดังนี้ :-

๑. สำหรับปึงสุกุลิกังคะว่า "คหาปติจิวรี ปฏิกุขิปามิ, ปึงสุกุลิกงคัง สมมาทियามิ." แปลว่า "เราคคฤหบดีจิวรีเสีย สมมาทานองค์ของผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร."

๒. สำหรับเตจิวริกังคะว่า "จตุตถจิวรี ปฏิกุขิปามิ, เตจิวริกงคัง สมมาทियามิ." แปลว่า "เราจจิวรีผืนที่ ๔ เสีย สมมาทานองค์ของผู้ถือทรงไตรจิวรีเป็นวัตร."

๓. สำหรับปิณฑปาตีกังคะว่า "อติเรกลากัม ปฏิกุขิปามิ, ปิณฑปาตีกงคัง สมมาทियามิ." แปลว่า "เราคคฤหบดีเสีย สมมาทานองค์ของผู้ถือบิณฑบาตเป็นวัตร."

๔. สำหรับสปทานจาริกังคะว่า "โลลุปจาริ ปฏิกุขิปามิ, สปทานจาริกงคัง สมมาทियามิ." แปลว่า "เราคคฤหบดีเสีย สมมาทานองค์ของผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตไปตามแถวเป็นวัตร."

๕. สำหรับเอกาสนิกังคะว่า "นนานาสนโกชนัม ปฏิกุขิปามิ, เอกาสนิกงคัง สมมาทियามิ." แปลว่า "เราคคฤหบดีเสีย สมมาทานองค์ของผู้ถือนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร."

๖. สำหรับปัตตปิณฑิกังคะว่า "ทุตติยภากัม ปฏิกุขิปามิ, ปัตตปิณฑิกงคัง สมมาทियามิ." แปลว่า "เราคคฤหบดีเสีย สมมาทานองค์ของผู้ถือการฉันเฉพาะในบาตเป็นวัตร."

๗. สำหรับขลุปัจฉากัตติกังคะว่า "อติริตตุตโกชนัม ปฏิกุขิปามิ, ขลุปัจฉากัตติกงคัง สมมาทियามิ." แปลว่า "เราคคฤหบดีเสีย สมมาทานองค์ของผู้ถือการฉันเฉพาะในบาตเป็นวัตร."

เพื่อเสีย สมาทานองค์แห่งผู้ห้ามภตอันนำมาถวายเมื่อภายหลังเป็น
วัตร."

๘. สำหรับอารัญญิกังคะว่า "คามนุตเสนาสน์ ปฏิกุชิปามิ,
อารัญญิกงคฺ สมายิยามิ." แปลว่า "เราคงเสนาสนะชายบ้านเสีย
สมาทานองค์แห่งผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร."

๙. สำหรับรุกขมุลิกังคะว่า "ฉนฺนํ ปฏิกุชิปามิ, รุกขมุลิกงคฺ
สมายิยามิ." แปลว่า "เราคงที่มุงที่บังเสีย สมาทานองค์ของผู้ถือ
การอยู่โคนไม้เป็นวัตร."

๑๐. สำหรับอัพโภกาสิกังคะว่า "ฉนฺนณฺจ รุกขมุลณฺจ ปฏิกุ-
ชิปามิ, อพฺโภกาสิกงคฺ สมายิยามิ." แปลว่า "เราคงที่มุง
ที่บังและโคนไม้เสีย สมาทานองค์ของผู้ถือการอยู่ในที่แจ้ง ๆ เป็น
วัตร."

๑๑. สำหรับโสสานิกังคะว่า "อสุสานํ ปฏิกุชิปามิ, โสสานิกงคฺ
สมายิยามิ." แปลว่า "เราคงที่ไม่ใช่ป่าช้าเสีย สมาทานองค์ของผู้
ถือการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร."

๑๒. สำหรับยถาสันถติกังคะว่า "เสนาสนโลลุปฺปี ปฏิกุชิปามิ,
ยถาสันถติกงคฺ สมายิยามิ." แปลว่า "เราคงความโลเลในเสนาสนะ
เสีย สมาทานองค์ของผู้อยู่ในเสนาสนะอันท่านจัดให้อย่างไร."

๑๓. สำหรับเนสัชชิกังคะว่า "เสยฺยํ ปฏิกุชิปามิ, เนสัชชิกงคฺ
สมายิยามิ" แปลว่า "เราคงการนอนเสีย สมาทานองค์ของผู้ถือ
การนั่งเป็นวัตร."

ท่านผู้ถือธุดงค์เหล่านี้ ย่อมประพฤตินิ่งหย่อนกว่ากันก็มี จึงจัดประเภทได้เป็น ๓ อย่างเคร่ง อย่างกลาง อย่างเพลา. เรียกอีกโวหารหนึ่ง อย่างอุกฤษฏ์ อย่างมัชฌม อย่างทราม. ภิกษุผู้ถือปิงสุกติกังคะอย่างเคร่ง เทียวเลือกเก็บผ้าบังสุกุลแท้ ๆ คือผ้าอันเขาทิ้งเสียจริง ๆ สงเคราะห์เข้าไปในพวกหยากเยื่อมาทำจีวรใช้. ผู้ถืออย่างกลาง ย่อมเก็บแก่ซึ่งผ้าอันคนปรารถนาบุญทอดไว้เพื่อประโยชน์แก่ภิกษุผู้ถือธุดงค์นี้ แต่มิได้นิยมเฉพาะรูป เช่นผ้าป่าและผ้าทอดไว้ที่ศพ. ผู้ถืออย่าเพลา ย่อมถือเอาผ้าเช่นนั้น แม้อันเขานิยมเฉพาะตน แต่มิได้ถวายเป็นด้วยกายและมิได้รับด้วยกาย หรือด้วยของเนื่องด้วยกาย เช่นผ้าป่าและผ้าบังสุกุลอันเขานำมาทอดไว้เฉพาะหน้า. มีปุจฉาสอดเข้ามาว่า ภิกษุอุปสมบท สมทานปิงสุกติกธุดงค์ในบัดนั้น หรือจะต้องรออยู่จนหาผ้าบังสุกุลมาทำไตรจีวรครบแล้ว. พระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ว่า ไตรจีวรของภิกษุอุปสมบถนั้น ไม่จัดว่าเป็นคหบดีจีวร เป็นของอันพระอุปัชฌายะมอบให้ จัดเป็นสมณจีวร ตั้งแต่เธอผู้อุปสมบทแล้ว ไม่รับคหบดีจีวร สมทานปิงสุกติกธุดงค์ได้ ต่อไปจะเปลี่ยนไตรจีวร ต้องแสวงหาผ้าบังสุกุลมาทำ พระมติของท่านได้รับความรับความรับรองของพระเถระฝ่ายธรรมยุตติกนิกายทั่วไป และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปสมบท และมีกำหนดทรงอุปสมบทเพียง ๑๕ วัน ได้ทรงสมทานปิงสุกติกังคะกับเตจีวรก็งะตามพระมตินี้ด้วย ภิกษุผู้

ถือเตจิวริกังคะอย่าเคร่ง ใช้เฉพาะไตรจีวรของตนเท่านั้น โดยที่
สุดจะซักหรือจะข้อมันตราวาสก ข้อมใช้อุตตราสังคัมภ์และใช้สังฆาฏี
ห่ม, ผู้ถืออย่างกลาง ข้อมใช้แม่ซึ่งผ้าของสาธารณชนนี้ไว้ใน
โรงข้อมสำหรับภิกษุผลัดข้อมผ้า, ผู้ถืออย่างเพลา ข้อมข้อมของ
ภิกษุอื่นมาใช้บ้าง ท่านกล่าวความถ้อยหรือหย่อนซึ่งรูดงค์นี้ใน
เวลาข้อมผ้า ข้าพเจ้าเห็นว่า ภิกษุผู้ถืออย่างกลางและอย่างเพลา
น่าจะใช้ผ้าเช่นนี้ในเวลาอื่นด้วย เป็นแต่ไม่ใช่ผ้าผืนที่ ๔ ในสิทธิ
ของตนเท่านั้น. มีปุจฉาสอดเข้ามาว่า เมื่อไตรจีวรนั้นเก่าควร
เปลี่ยนใหม่ ภิกษุนี้จะพึงปฏิบัติอย่างไร. พระคันถรจนายกอธิบาย
ไว้ว่า ผ้าที่ยังมิได้ทำให้สำเร็จเป็นจีวรจนถึงข้อมแล้ว ยังไม่นับ
เป็นจีวรที่ ๔ ในรูดงค์นี้. โดยนัยนี้ เธออาจทำจีวรได้โดยสะดวกใจ
ครั้งข้อมแล้วอย่าเพิกไว้ อย่าเก็บไว้ให้ล่วงวัน พึงปัจจุทรรณผ้า
เดิมและสละเสียก่อน จึงอธิษฐานใหม่ พึงค่อยทำค่อยผลัดคราว
ละผืน. ภิกษุผู้ถือปัญหาปาดิกังคะอย่างเคร่ง นั่งลงแล้ว คือปลงใจ
เลิกปัญหาบาทแล้ว มีผู้มาใส่อีก ข้อมไม่รับ, ผู้ถืออย่างกลาง นั่ง
แล้วยังรับอีก, ผู้ถืออย่างเพลา ข้อมรับนิมนต์คือนัดเพื่อรับปัญหาบาท
แม้ในวันพรุ่ง, อย่างเคร่ง กำหนดด้วยไม่รับในเวลากลับ, อย่าง
กลาง ในเวลากลับ ยังรับ, อย่างเพลา รับนัด แต่ไม่รับนิมนต์เพื่อ
ฉัน อย่างนี้ความจักแจ่ม.

[ทรงไว้เพียงเท่านั้น]

ปณณรสะเก หมวด ๑๕

จรรยา ๑๕

หมวดที่ ๑

๑. สีสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล.
๒. อินทริยสังวร สำรวมอินทริย์.
๓. โภชนมัตตัญญูตา รู้ความพอดีในการกินอาหาร.
๔. ซาคริยานุโยค ประกอบความเพียรของผู้ตั้งอยู่.

หมวดที่ ๒ [สัทธรรม ๗]

๕. สัทธา ความเชื่อ.
๖. หิริ ความละอายแก่ใจ.
๗. โอตตปปะ ความเกรงกลัวผิด.
๘. พาหุสัจจะ ความเป็นผู้ได้ฟังมาก. คือได้รับศึกษา
๙. วิริยะ ความเพียร.
๑๐. สติ ความระลึกได้.
๑๑. ปัญญา ความรอบรู้.

หมวดที่ ๓ [รูปฌาน ๔]

๑๒. ปฐมฌาน ฌานที่หนึ่ง.
๑๓. ทุตติยฌาน ฌานที่สอง.
๑๔. ตติยฌาน ฌานที่สาม.
๑๕. จตุตถฌาน ฌานที่สี่.

อธิบาย: สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ในธรรมภาณิตว่า จรณะนั้น ได้แก่ปฏิบัติทางเป็นเครื่องบรรลุมรรค เป็นศัพท์แปลก เทียบด้วยศัพท์จรณะที่แปลว่า อวัยวะเป็นเครื่องเดิน ได้แก่เท้า ไม่ใช่เรียกปฏิบัติทั่วไป. มรรคมีองค์ ๘ เป็นจรณะแห่งความรู้หรือริยสัจ ๔ ฌาน ๔ เป็นจรณะโดยลำดับแห่งวิชา ๓ วิชาเบื้องต้น เป็นจรณะแห่งวิชาเบื้องต้นปลายในเสขปฏิบัติสาสูตรแสดงจรณะเป็นสาธารณะ โดยชื่อว่าเสขปฏิบัติคือทางดำเนินแห่งพระเสขะ.

ในเสขปฏิบัติสาสูตร แสดงไว้โดยบุคคลาธิษฐาน ถือเอาความในนิทเทสแห่งสูตร โดยธรรมาธิษฐาน ดังนี้ :-

หมวดที่ ๑

๑. สีสัมปทา ได้แก่การสำรวมในปาฏิโมกข์ ประกอบด้วยอาจารย์และโคจร เห็นภัยในความผิดแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย.

๒. อินทริยสังวร ได้แก่การสำรวมอินทริย์ ๖ คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ ไม่ให้ความยินดียินร้ายครอบงำ ในเมื่อตาเห็นรูป เป็นต้น.

๓. โภชนมัตตัญญุตตา ได้แก่ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการกินอาหารแต่พอสมควร ไม่มากไม่น้อย พิจารณาแล้วจึงกินอาหาร และเพ่งประโยชน์อันจักเกิดแต่อาหารนั้น ไม่บริโภคโดยสะเพร่าและโดยอำนาจความมักกิน เป็นต้น.

๔. ชาคริยานุโรด ได้แก่การประกอบความเพียร ไม่เห็นแก่หลับนอนเกินไป หรือไม่ยอมให้ความง่วงเหงาซบเซาเข้าครอบงำท่านแสดงไว้ว่า กลางวันชำระจิตจากนิวรณ์ด้วยเดินบ้าง นั่งบ้าง ตลอดวัน. กลางคืน แบ่งเป็น ๓ ยาม ยามตื่น ชำระจิตอย่างนั้น, ยามกลาง พักผ่อน นอนตะแคงข้างขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมกัน มีสติสัมปชัญญะมนสิกาสติญญาว่าจะลุกขึ้น, ยามที่สุด ลุกขึ้นทำความเพียรอย่างยามตื่น.

ในบาลีไม่ได้กำหนดไว้ว่า ยามละกี่โมง แต่ในอรรถกถา มโนรถปฐมิแสดงว่า คืนและวัน แบ่งเป็น ๖ ส่วน. ตื่นทำความเพียร ๕ ส่วน นอนหลับ ๑ ส่วน คือคืน ๒๐ ชั่วโมง หลับ ๔ ชั่วโมง.

พิจารณาว่า เวลาที่หลับน้อยนัก ไม่น่าจะพอ แต่ท่านผู้ทำความสงบเช่นนั้น ไม่ได้ทำกิจการหยาบ หลับเท่านั้นจะพอกระมัง? ขอนักปฏิบัติธรรมจงพิจารณาเถิด.

หมวดที่ ๒ [สัทธรรม]

๕. สัทธา ได้แก่ความเชื่อความตรัสรู้ของพระตถาคต ตามนัยแห่งบทพุทธคุณ น่าจะหมายความว่าเชื่อเหตุผล ส่วนในอรรถกถา แจกสัทธาเป็น ๒ คือ กัมมสัทธา เชื่อกรรม ๑ วิปากสัทธา เชื่อผลแห่งกรรม ๑ ยังไม่พบว่า แบ่งสัทธาเป็น ๓ หรือ ๔ ไว้ในคัมภีร์ไหน น่าจะเก็บรวบรวมขึ้นโดยนัยบาลีและอรรถกถานั้น ๆ.

๖. หิริ ได้แก่ความละอายต่อกายทุจริต วาจิทุจริต มโนทุจริต.

ในอรรถกถาเปรียบด้วยหญิงสาวผู้มีสกุลไม่อาจแต่งงานของโสโครก น่าจะถือเอาความว่า สยะแสงต่อเหตุ คือบาปทุจริต.

๗. โอตตปปะ ได้แก่ความเหรงกลัวความผิดและความชั่วโดยนัยแห่งหิริ. ในอรรถกถาเปรียบด้วยคนขลาด ไม่กล้าเข้าใกล้สรพิน น่าจะถือเอาความว่า กลัวผลแห่งบาปทุจริต.

๘. พาหุสัจจะ ได้แก่ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก คือได้ฟังธรรมซึ่งไพเราะในเบื้องต้น ไพเราะในท่ามกลาง ไพเราะในที่สุด ประกอบด้วยอรรถ ประกอบด้วยพยัญชนะ ประกาศพรหมจรรย์บริสุทธิ บริบูรณ์สิ้นเชิง.

พหุสุตมืองค์ ๕ คือ :-

[๑] พหุสุตตา ได้ยินได้ฟังมาก.

[๒] ธตา ทรงจำได้.

[๓] วจสา ปริจิตา ท่องไว้ด้วยวาจา.

[๔] มนसानุเปกุกิตา เอาใจจดจ่อ.

[๕] ทิฎฐิยา สุปฏิวิฑฐา ขบด้วยทิฎฐิ.

๙. วิริยะ ได้แก่เพียรละอกุศลธรรมและยังกุศลธรรมให้เกิดใช้กำลังบากบั่น ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม.

๑๐. สติ ได้แก่สติรักษาตัว และระลึกถึงกิจที่ทำและคำพูดแล้วแม่นยำได้.

๑๑. ปัญญา ได้แก่อริยปัญญาที่รู้ความเกิดความดับแห่งสังขารสามารถชำแรกกิเลสทำให้สิ้นทุกข์ได้.

หมวดที่ ๓ [รูปฌาน]

ฌาน ๔ นี้ มีอธิบายแล้วในหมวด ๔ ผู้ปรารถนาพึงดูใน
หมวดนั้น.